tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi* | *tekirdag theology journal
e-ISSN: 2619-9130
tasavvur, Haziran / June 2022, c. 8, s.1: 629-662

Haccın Dönüştürücü Gücüne Şahit Olan Mali Sultanı: Mensâ Mûsâ

The Sultan of Mali, Witnessing the Transformative Power of Hajj: Mensa Musa

Zehra Gözütok Tamdoğan
Dr. Öğr. Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
İslâm Tarihi ABD,
Assistant Professor, Tekirdağ Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Department of Islamic History,
ztamdogan@nku.edu.tr
Tekirdag / Turkey

ORCID: 0000-0001-9128-4026

DOI: 10.47424/tasavvur.1096646

Makale Bilgisi | Article Information
Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Date Received: 31 Mart / March 2022
Kabul Tarihi / Date Accepted: 01 Haziran / June 2022
Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2022
Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Gözütok Tamdoğan, Zehra. "Haccın Dönüştürücü Gücüne Şahit Olan Mali Sultanı: Mensâ Mûsâ". Tasavvur – Tekirdağ İlahiyat Dergisi 8 / 1 (Haziran 2022): 629-662. https://doi.org/10.47424/tasavvur.1096646

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.
web: http://dergipark.gov.tr/tasavvur | mailto: ilahiyatdergi@nku.edu.tr

"O, sâlih bir kimse, büyük bir sultan, adâleti ile meşhur bir yönetici idi. O'nun dönemindeki yeni fetihlerle ülke genişledi."

İbn Haldûn

"O, tüm Müslüman Sudanlı hükümdarların en güçlüsü, en geniş topraklara sahip olanı, askeri en çok olanı, ahlâkı en güzel olanı, mülkü en çok olanı, düşmanları tarafından en çok korkulanı ve etrafındakiler için en iyisini takdir edeni idi."[1]

Ömerî

"Ben sadece Hac yapmak için geldim, başka bir şey için değil. Haccıma başka bir şey karıştırmak istemiyorum."[2]

Mensâ Mûsâ

Öz

Hac, Müslümanlar üzerine hem yükümlülük ifade etmekte hem de aralarında vahdetin oluşmasına imkân tanıyan bir iletişim kaynağı olmaktadır. Bu ibadetin gerçekleştirilmesinde ferdin maddî gücü yanı sıra bulunduğu yerin Harameyn'e uzaklığı, yol güzergâhının emniyeti vb. unsurlar da önem arzetmektedir. Yakın bölgeler hariç birçok devlet yöneticisi yerine getiremedikleri ve yönetimleri adına meşruiyet meselesi olarak gördükleri haccın rahat bir şekilde edâ edilebilmesi için çok çaba sarfetmişlerdir. Özellikle kendi hacılarının bu farizayı yerine getirip sağ salim ülkelerine ve ailelerine kavuşabilmelerini sağlamak amacıyla Harameyn'in yöneticileri ile diplomatik görüşmelere, hediyeleşmelere önem vermişlerdir. Hac ibadeti için çıkılan yolculuklar Endülüs ve Mağrib toprakları için çok daha meşakkatli olmakta idi. Öyle ki bu kutlu yolculuğa gidemeyenler kutsal topraklara hediyeler, mektuplar, kasideler göndermeyi gelenek haline getirmişlerdi. Fakat Afrika Sultanları bu konuda

---

1 Şihâbüddin Ebü'l-Abbâs Ahmed b.Yahyâ İbn Fazlullâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebsâr fî memâliki'l-emsâr: Memâlikü'l-Yemen ve'l-Mağribü'l-İslâmî ve kabâili'l-Arab,* thk. Hamza Ahmed Abbâs (Ebû Zabî: el-Mecmu'u's-Sekafî, 2002), 4/108.

2 Mensâ Mûsa'nın, Mali'den beraberinde getirdiği hazinelerden çoğunu Memlük sultanına sunduktan sonra bunları ifade ettiği nakledilmektedir. Ömerî, *Mesâlik*, 4/122.

istisna olmuş ve tarihe geçecek büyüklükte hac yolculukları yapmışlardır. Hem kendilerinin hem halklarının İslâm düşünce yapısına uyumlu bir hayat sürebilmeleri ve gerekli ilmî birikime sahip olmak için de bu yolculukları önemsemişlerdir. Bu çalışmada sömürü öncesi hayatlarında sahip oldukları maddî-manevî zenginlikleri göz ardı edilen Afrika'nın Batı Sudan/Mali Sultanı Mensâ Mûsâ'nın gerek Doğu'da gerekse Avrupa'da tanınmasına sebep olan hac yolculuğu ve haccın ülkesini çeşitli açılardan etkileyişinden bahsedilecektir.

Anahtar Kelimeler: Hac, Afrika, Batı Sudan, Mali, Mensâ Mûsâ.

Abstract

Hajj is both an obligation on Muslims and a source of communication that allows unity among them. In the realization of this worship, in addition to the financial power of the individual, the distance of the place from Harameyn and the safety of the road route, etc. are also important. Except for the rulers of nearby regions, many state administrators made great efforts to maket he pilgrimage comfortable, which they could not fulfill and which they saw as a matter of legitimacy on behalf of their administration. In particular, they gave importance to diplomatic meetings and gifts with the rulers of Haramayn in order to ensure that their pilgrims fulfill this obligation and reunite with their country and their families safely. Pilgrimage was much more difficult for Andalusia and African lands.Those who could not go to the holy land made it a tradition to send gifts, letters and odes.However, the African Sultans were an exception in this regard and made pilgrimages that would go down in history.They have also given importance to these journeys in order to have the necessary scientific knowledge so that they and their people can lead a life in harmony with the Islamic mentality.In this study, the pilgrimage that led to the recognition of Mansā Musā, the Sultan of Western Sudan/Mali of Africa which is ignored in terms of its material-spiritualwealth in its pre-colonial life, and the impact of his pilgrimage on his country will be discussedfrom various aspects.

Keywords: Pilgrimage, Africa, Western Sudanese, Mali, Mansā Musā.

Giriş

Afrika, bölgeyi tahrip edecek sömürgeci güçlerin saldırılarından önce birçok insanî ve tabiî zenginliğe, kültür ve tarihe sahip olmasına rağmen geçmişi yok sayılmaktadır. Oysa bunun böyle olmadığını Mali ve Mensâ Mûsâ gerçeği üzerinden Berzock'un deyişiyle "insanların Batı'nın Atlantik köle ticareti vb. şeylere karışmasından önceki Afrika tarihi hakkında düşünmelerine yardımcı oluyor."[3] şeklinde ifade etmek önemli olsa gerektir.

Afrika devletleri, ilk İslâm fetihleriyle birlikte bu dinle tanışmış, Mağrib'den gelen ulemâ ve tüccârın destekleriyle Müslümanlaşmaya başlamıştır. Ayrıca bu inşâ sürecinde haccın dönüştürücü gücü büyük olmuştur.[4]

Afrika'dan hac ibadetini yerine getirmek için yola çıkan adaylar, uzun, meşakkatli ve birçok saldırıyı ve tabiî âfeti içeren bir yolculuğu göze almış oluyorlardı. Kutsal topraklara kadar uzanan bu yol, çeşitlilik arzetse de Batı, Orta ve Kuzey Afrika ile Endülüs hacılarının Asya ile Afrika'yı birleştiren Süveyş üzerinden daha çok karayolu ile katettikleri toplamda yaklaşık 30 bin kilometreyi bulan bir güzergâh idi. Coşkuyla çıktıkları ülkelerinden birçok durağa uğrayarak, halkın ve tasavvuf erbâbının ribatlarda gösterdikleri misafirperverlikle yolculuğun yükünü hafifletmiş oluyorlardı.[5]

Harameyn topraklarına uzak olan ülkelerde devlet adamlarının birçoğu ülkesini dahilî ve haricî tehlikeler dolayısıyla terk edemediği için hacca gidememesine rağmen Afrika Sultanları arasında yer alan Mensâ Mûsâ, 724/1324 yılında bu uzun yolculuğa büyük bir hazine ve kalabalık toplulukla çıkmıştır. Doğu ve Batıda tanınır hale gelmiş olmasına rağmen bu büyük hac yolculuğu

---

3 Kathleen Bickford Berzock'la Block Museum'da Temmuz 2019'daki sergide yapılan söyleşi için bk. Stephanie Pappas, "Medieval Map Points to World's Richest Man, Maybe Ever", (Erişim 20 Temmuz 2021). https://www.livescience.com/64641

4 Batı Sudan'da İslâm'ın intişarı ve dini ilimlerin yaygınlaşmasında etkili olan en meşhur isimler arasında Tekrûr Sultanı Varcâbî b. Râbîs? (ö. 432/1041); şeyh Abdullah b. Yâsîn el-Cezûlî (ö. 451/1059); şeyh Muhammed b. Abdülkerim el-Mağîlî et-Tilimsânî (ö. 909/1503) sayılabilir. Emel bint Sâlih b. Gassâb eş-Şemrâni, *Rıhlâtü'l-hacci ve âsâruha alâ bilâdi's-Sûdân el-Garbî fî asri devletey Mali ve Songay (633-999/1235-1598)* (Suudi Arabistan: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Doktora Tezi, 2011-2012), 8-10.

5 Ahmet Kavas, "Afrikalı Sultanların Destanlaşan Hac Seyahatleri", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 18 (2008), 90.

İslâm tarih kaynaklarında gerekli kıymeti bulamamış gözükmektedir.[6] Bir Batılı olarak David W. Tschanz bu gerçeği şu şekilde beyan etmiştir: "Kuzey Afrikalı âlim Ömerî'den başka belki de hiçbir yazar, Mali tarihine en büyük katkıyı sağlayan Mensâ Mûsâ'yı tam bir şekilde anlatamamıştır."[7]

Kaynaklara baktığımızda bu hac yolculuğunu eserine konu eden tarihçiler arasında bulunan Nüveyrî (ö. 733/1332), Mensâ Mûsâ ile aynı yıllarda hacca gitmiştir, dolayısıyla eseri *Nihâyetü'l-Ereb*, onun haccından bahseden en eski kaynak olması açısından önemli olsa da çok bilinen birkaç bilgi dışında ayrıntılı bilgi vermemiştir.[8] Zehebî (ö. 748/1347), eseri *el-İber fî haber men gaber*'de h. 724 olaylarından bahsederken Mensâ Mûsâ'nın haccından, kafilesindeki kişi sayısından, onun haccının altın fiyatlarını etkilemesinden, Sultan Muhammed b. Kalavun ile görüşmeye yollar aramasından, Sultanla hediyeleşmesinden, hacdan sonra ülkesine dönüşünden kısaca bahsetmektedir.[9] Mensâ Mûsâ'nın kardeşi Süleymân döneminde yaşayan, Memlükler dönemi tarihçisi Ömerî (ö. 749/1348), yukarıda da ifade edildiği üzere Mensâ Mûsâ ve ülkesi ilgili en ayrıntılı bilgi veren tarihçidir. Mensâ Mûsâ'dan yaklaşık 10 yıl sonra Mısır'a gelmiştir. Ömerî, bu bilgileri Mensâ Mûsâ'nın hac için Mısır'a uğradığı dönemde sultan sarayındaki elçilere mihmandarlık yapan Ebû Ahmed b. el-Hâkî'den nakletmektedir. Ki o, Mensâ Mûsâ ile hem Mısır'da hem de Harameyn'den tekrar Mısır'a dönüşünde görüşmüştür. Ömerî ayrıca İbn Emiri Hâcib diye meşhur emir Alaeddin Ali'den (ö. 739/1338-39) de Mensâ Mûsâ ile ilgili nakillerde bulunmaktadır. İbn Emiri Hâcib, Mensâ Mûsâ'nın Mısır'da iken ikâmet ettiği Karafe 'deki sarayın emiri idi. Mensâ Mûsâ, bu Emire kendisi ve ülkesi hakkında bilgiler vermiş, sohbetler etmiştir. Ömerî, hacda rehberlik yapan Mühennâ b. Abdülbâkî el-Acramî'den de şifahî olarak Mensâ Mûsâ ile yaptığı sohbeti dinlemiştir. Yine Ömerî, Mali'nin başşehrinde

---

6 Şemrâni, *Rıhlâtü'l-hacci*, 67-68.

7 David W. Tschanz, "The Lion of Mali, The Hajj of Mansa Musa", *Makzan* (May 2012) (Erişim 10 Aralık 2020). https://www.medievalists.net/2019/11/the-lion-of-mali-the-hajj-of-mansa-musa/

8 Şihâbüddin Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb* (Kahire: Vizâretü's-Sekāfeve'l-İrşâd, ts).

9 ŞemsüddinEbûAbdullah Muhammed b. Ahmed b. Osmân el-İslâm el-Hâfız Zehebî, *el-İber fî haberi men gaber,* thk. Ebû Hâcir Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl (Beyrut, by., 1405/1985).

35 yıl kaldığını söyleyen Ebû Saîd ed-Dükkâlî'den de nakillerde bulunmuştur.[10] Mensâ Mûsâ ve haccı hakkında Ömerî'den sonra İbn Haldun'un (ö. 808/1405) anlattıkları önemlidir. Tekrûr[11]"Meliki'nin Haccı" başlığı[12] altında Sudan meliklerinin İslâm'a girişlerini, hacca gidişlerini ve özelde de Mensâ Mûsâ'nın haccını ve dönüşte ülkesini imarını anlatmıştır. Ayrıca İbn Haldun, Mısır'a gelen ve Gana ehlinin önemli zatlarından olan fakih eş-Şeyh Osman ile karşılaşmış ve ondan Mali'nin sultanları, onlar hakkında kullanılan isimler ve hacları hakkında şifahî olarak aldığı bilgileri eserine ilave etmiştir.[13]

Ülkemizde ise Afrika çalışmalarıyla dikkat çeken hocamız Ahmet Kavas'ın konuyla ilgili verdiği genel bilgiler dışında herhangi bir çalışma bulunmadığını tespit ettik. Bu çalışmada Batı Sudan/Mali ve Sultan Mensâ Mûsâ özelinde, bölgenin hac yolculuklarından, siyasî güç kazanmasından ve bunun da etkisiyle haccın buradaki İslâm düşüncesinin inşasına katkısından bahsedilecektir.

1. Bilâdü Tekrûr: Mali/Batı Sudan[14]

Afrika'yı sahip olduğu insanî ve tabiî kaynaklardan yoksun bırakacak olan sömürgeci güçlerin saldırılarından önceki zengin kültür ve tarihine baktığımızda özellikle Mali ve sultanlarından Mensâ Mûsâ dönemi bizi oldukça şaşırtacak ve yeniden düşünmeye sevkedecektir.

---

10 Şihâbüddin Ebü'l-Abbâs Ahmed b.Yahyâ İbn Fazlullâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebsâr fî memâliki'l-emsâr: Memâlikü'l-Yemen ve'l-Mağribü'l-İslâmî ve kabâili'l-Arab,* thk. Hamza Ahmed Abbâs (Ebû Zabî: el-Mecmu'u's-Sekafî, 2002).

11 Tekrûr kelimesi Batı Afrika'da Tekrûr zenci kabileleri tarafından kurulan devletler (9-19. yüzyıllar) için kullanılmaktadır. bk. Hatice Uğur, "Tekrûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/387-388.

12 Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Târîhu İbnHaldûn: Kitâbü'l-İber ve divânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men âsârahum min zevi's-sultâni'l-ekber* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmî, 1413/1992), 5/495-496.

13 İbn Haldun, *el-İber*, 6/264-270.

14 Bugünkü mevcut haliyle kuzeyde Cezayir, batıda Moritanya ile Senegal, güneybatıda Gine, güneyde Fildişi Sahili, güneydoğuda Burkina Faso ve doğuda Nijer ile komşu olan Mali'nin denize sınırı bulunmamaktadır. Şehirleri başşehir Bamako başta olmak üzere Secû, Mopti, Sikasso, Gao, Kayes, Kutiala ve Tinbüktü'dür. Ahmet Kavas, "Mali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), (27/493-504), 27/493-494. Bilâdü Tekrûr için bk. Kalkaşendî, *Subh,* 5/286-301.

Zenci, Berberî ve Arapların yaşadığı ve Müslüman tarihçi ve coğrafyacıların Bilâdü't-Tekrûr olarak ifade ettikleri[15] Batı Sudan topraklarında, ilk fetihlerle birlikte İslâm yayılmaya başlamıştır. Onuncu asrın ilk yıllarında ise özellikle Arap tüccarların gelişleri, Kuzey Afrika devletlerinden biri olan Murâbıtlar'ın fetih ve davet hareketleri, ulemâ desteği ve Senegal Nehri'nin kuzeyinde oturan Tekrûr/Tekrour kabilesinin üstlendiği önemli rol ile bölgede İslâm'ın intişarı daha kolay ve rahat olmuştur. Zenci kabileler arasında en büyüğü kabul edilen Manding/Malinke, Mandinka, Manenga, Maning, Mandeng (Mandî dili konuşanlar) kabilesi İslâm'ın en çok yayıldığı bir kabile olmuştur. Bu isim bugün Mali olarak telaffuz edilmekte ise de Araplar tarafından Melîl, Berberîler tarafından Melit olarak adlandırılmaktadır.[16]

Batı Afrika'da kurulan ilk büyük devletin MS 300'lerde ortaya çıktığı düşünülen Gâne (Gana) İmparatorluğu olduğu; Mağrib'den gelen Berberilerce kurulmuş olsa da sonraki asırlarda yönetimin yerli siyahîlerin eline geçtiği belirtilmektedir. Bölge zengin altın kaynaklarına sahiptir. Bu kaynaklar sadece ileride Batı'nın dikkatini çekmeyecek, Mağrib bölgesinden de bu topraklara zenginlik arayışlarına sebep olan seferleri teşvik edecektir. Meselâ, Murâbıtlar önce Batı Sudan-Kuzey Afrika kervan yolunun önemli bir durağı olan Sicilmâse'yi, daha sonra Gâne imparatorluk topraklarına ait bazı şehirleri ele geçirmiş, İslâmiyet'i kabul eden Kralı yerinde bırakarak bölgenin altın madenlerinden ülkelerine götürmüşlerdir.[17] Bu saldırılar sonucu başşehrini de kaybeden Gana Devleti, Mema Tunkara, Su Kante, Hingui Niakhate ve Diara adlı 4 küçük krallığa ayrılmış; 638/1240 yılında Mali imparatorluğu tarafından topraklarının tamamı ele geçirilmiştir.[18] Gana İmparatorluğu'ndan arda kalanlar arasında yer alan ve putperest olan Susu Kralı Sumaoro Kante, Manding kabilesine Kancaya civarında 628/1230-31 yılında saldırmış, Manding

---

15 Şemrâni, *Rıhlâtü'l-hacci,* 4.

16 Naim Kaddah, bazı rivayetlerde Mali sultanlarının asıllarının Hz. Peygamber'in müezzini Bilâl (ra)'a nisbet edildiğini ifade etmekte; Mali sultanlarından 18'inin isminin Arapça olmasının da bunun bir delili olarak görülebileceğini dolayısıyla İslâm'ın ilk yıllardan itibaren Mali'de bilinir olduğunu belirtmektedir. Naim Kaddah, *Afrikiya el-Garbiyye fî zılli'l-İslâm* (Dımaşk: Mektebetü Atlas, 1960), 14-15, 45.

17 İsmail Yiğit, "Murâbıtlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/152-155.

18 Kavas, "Mali", 27/496.

kralı Nâri Famğan'ı ve küçük bir çocuk olan Sandiyata Gita/Kita/Keita/Mari Cata dışındaki tüm evladını öldürmüştür. Mari Cata bir süre sonra güçlenerek ordusunu kurmuş ve Susu Kralı'na karşı 1235 yılında yapılan Kirina Savaşı'nda zafer kazanarak 1240 yılında Mali Krallığı'nı kurmuştur. Mari Cata (1237-1255) başşehri Cârib'den Niani'ye taşımış ve şehir, ilim ve ticaret merkezi olmaya başlamıştır. Toprakları oldukça genişleyen Mali sultanlığının başına 1256'da Mari Cata'nın oğlu Mensâ Velî[19] geçmiştir. Onun ölümünden sonra tahta Mensâ Vâtî (1270-1271) ardından Mensâ Halîfe (1274-1275) geçmiştir. Halîfe, azatlı köleleri tarafından tahttan indirilerek yerine yeğeni Mensâ Ebû Bekir (1275-1285) getirilmiştir. Sıkıntılı geçen bu dönemden sonra azatlı kölelerden Sakura/Sakebûra tahtı ele geçirmiş (684-700/1285-1300), fetihler ve ticaretle bölgeye zengin bir hayat yaşatmıştır. Yerine ise tekrar ilk kurucuların soyundan gelenler geçmiştir ki bunlar arasında yer alan Gao (1300-1305), Muhammed (1305-1310) ve 1310-1312 yılları arasında yönetimde olup Atlas Okyanusu'nun sonrasını keşfetmek[20] için yola çıkıp geri dönmeyen II. Ebû Bekir yer almıştır. Mali sultanlarının en meşhuru ve Mari Cata'nın kızının oğullarından olan Mensâ Mûsâ b. Ebû Bekir (1312-1337) krallığın yaşadığı zor günlerin geride kalmasında oldukça başarılı adımlar atmıştır.[21] Mensâ Mûsâ'dan sonra Mali, çeşitli tartışmalar, kargaşa ve fitneler sebebiyle zayıflamıştır. Ardından yine hükümdarlığında parlak bir dönem yaşanan ve İbn Battûta'nın şahit olduğu Mensâ Süleyman (1341-1360) yönetime geçmiştir. Devletin çöküşü Mensâ Kanbeta (1360) döneminde başlamış; israfın arttığı ve devlet yönetiminin zayıfladığı süreçte Mari Cata II (1360-1374); Mensâ Mûsâ II (1374-1387); Mensâ Meğa III (1388-1390); Sandeki (1388-1390); Mensâ Muhammed (1390) yönetime geçmiştir. XIV. yüzyılın sonlarından itibaren iyice dağılan Mali Sultanlığı, Tevârikler'in 1430 yılında Tinbüktü, Velâta, Aravuan

---

19 İbn Haldûn, Malililer'in lisanında Ali yerine Velî kullanıldığını ifade etmektedir. İbn Haldûn, *İber,* 6/267.

20 Mali Sultanı II. Ebû Bekir, bin teknede yiyecek ve içecek bulunan toplam 2 bin tekne ile çıktığı okyanusu keşif yolculuğundan geri dönmemiştir. Ömerî, *Mesâlik*, 4/121. Bu sultanın ismi geçmese de gerek Endülüs gerek Batı Afrika'dan Amerika'ya Kolomb öncesi gidişler için bk. Fuat Sezgin, *Amerika Kıtasının Müslüman Denizciler Tarafından Kolomb Öncesi Keşfi ve Piri Reis* (İstanbul: Boyut Yayınları, 2013)

21 Kaddah, *Afrikiya el-Garbiyye,* 49-54; Kavas, "Mali", 27/493-504.

ve Gao şehirlerini ele geçirmesiyle son bulmuş yerine ise Songay Sultanlığı[22] kurulmuştur.[23]

2. Mensâ Mûsâ

Mandingo dilinde sultan anlamına gelen Mense/Mensâ ünvanıyla tanınan Mûsâ b. Fakalay,[24] Mali sultanlığının ilk hükümdarı kabul edilen Sondiyata'nın kızkardeşinin oğullarından birisidir. Manding kabilesinde anne asil bir soydan[25] geliyorsa çocuğunun annenin ismiyle anılması olağan olduğu için Kankan Mûsâ diye de anılan Mûsa[26] bazı kaynaklarda el-Melikü Mûsâ, Bilâdü't-Tekrûr, Mûsâ b. Ebî Bekr b. Ebi'l-Esved, Mûsâ b. Ebî Sâlim et-Tekrûrî,[27] Mûsa İbn Ebî Bekr b. Sâlim et-Tekrûrî, el-Eşref ve Şerefüddin[28] Kenkü Mûsâ[29] olarak da adlandırılmıştır. Akıcı bir şekilde konuştuğu,[30]

---

22 Mali Sultanlığı yerine kurulan Songay Sultanlığı sultanlarından olan ve İslâmi esaslara dayalı bir devlet düzenine önem veren Askiya Muhammed, 1495 yılında yola çıktığı hac seyahatinde 100 bin altın sadaka vererek Mensâ Mûsâ'nın verdiği miktarı oldukça geçmiştir. Kavas, "Mali", 27/493-504. Askiya Muhammed, kadınlara İslâm'a uygun kıyafet giymelerini, erkeklerle karışık ortamlarda bulunmaktan kaçınmalarını emretmiş; İslâm'ı resmi din olarak ilan etmiş ve fukahâyı putperest kabilelere İslâm'ı anlatmaları için göndermiştir. Şemrâni, *Rıhlâtü'l-hacci,* 127. Askiya Muhammed'in meşhur haccı için bk. Mahmud Ka'tî, *Tarihü'l-fettâş*, tlk. Âdem Bamba (Dımaşk: Müessesetü'r-Risâle, 1435/2014), 91 vd.

23 Ömerî, *Mesâlik*, 4/107; Kalkeşendî, *Subh*, 5/286 vd.; eş-Şemrâni, *Rıhlâtü'l-hacci,* 26, 364.

24 Şemrâni, *Rıhlâtü'l-hacci,* 23.

25 Kızkardeşin oğullarının yönetime varis olması ile ilgili olarak İbn Battûta da Batı Sudan'da şahit olduğu durumu anlatmış, bu bölgede sultanın eşinin de yönetime katıldığını, melike yahut büyük hanım manasında Kasa diye lakaplandırıldığını, hatta Sudan'da gelenek olarak minberde sultan ile birlikte bu hanım sultanın da isminin zikredildiğini anlatmaktadır. eş-Şemrâni, *Rıhlâtü'l-hacci*, 25.

26 Muhammed Fâzıl Ali Bârî-Saîd İbrahim Kedîdüyye, *el-Müslimûn fî Garbi Ifrıkiye târîh ve hadâre* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007), 81-82.

27 Âbid Süfyan, "Memleketü Mâli fi ahdi'l-melik Mensâ Mûsâ (1312-1337), *Mecelletü Dirâsât Ifrıkiyye bi'l-Cezâir*, 3/7 (2019), 152-153.

28 Züleyha Abdurrahman, *Memleketü Mali alâ ahdi's-Sultan Mensâ Mûsâ, 1312-1337* (Cezâyir: Câmiatü Edrâr, Yüksek Lisans Tezi, 1440-1441/2019-2020), 28.

29 Ka'tî, *Tarihü'l-fettâş*, 126.

30 Akıcı konuştuğu dil Berberîce de olabilir. Yahut Arapça'yı iyi bir şekilde konuşamıyor olabilir. Dolayısıyla döndükten sonra önem verdiği konular arasında Arap dili ve edebiyatının tedrisi meselesi olmuştur. Ömerî'de, mihmandar emir Ebü'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Ali el-Hâkî, Mensâ Mûsâ'dan bahsederken "bana cömertçe ikramda bulundu, bana en güzel

takvâsı, verası, cömertliği ile meşhur olduğu ifade edilen Mensâ Mûsâ, Mısır ve Mağrib'le oldukça iyi ilişkiler kurmuş, Endülüs'ten kaçan Müslümanlara kapılarını açmıştır. Vergiye bağlanan Cenne Krallığı hariç Nijer havzasındaki bütün bölgeler Mali Devleti'nin hâkimiyetine girmiştir. Yani bölgenin sınırları onun zamanında batıda Tekrûr'dan doğuda Nijer'in doğusundaki bakır madenlerine, kuzeyde Sahrâ'da tuz madenleri olan Tagaza'dan, güneyde Volta Calon'daki ormanlık alanlara kadar uzanmaktaydı.[31] Mali Devleti Mali, Soso, Gana, Koko, Tekrûr adlı 5 önemli bölge ile hem geniş topraklara hem de maddî zenginliğe sahip idi.[32] Mensâ Mûsâ, oldukça büyük toprakları başarıyla yönetmiş, İslâm düşüncesine ait müesseselerin inşasına önem vermiş; ülke içerisindeki çeşitli inanışların asgarî düzeyde bir arada yaşayabilmesi ve aralarındaki ticarî ilişkilerin devamı hususunda gerekli insiyatifler kullanılmıştır.[33] Bu ortam dolayısıyla pagan kabileler ticaret merkezlerine yerleştikçe İslâm'la tanışmışlardır. Dolayısıyla o, 14. yüzyılda Batı Afrika'da etkin güç olarak bölgenin İslâmlaşmasında etkili olmuştur.[34]

Mensâ Mûsâ'nın Mısır'dan ayrılışından birkaç sene sonra buraya gelen Ömerî, Mısır halkında onun infakının, cömertliğinin bıraktığı heyecanın hâlâ canlı bir şekilde var olduğuna, mihmandar olan emir Ebü'l-Abbâs Ahmed el-Câkî'nin sultanın dinî heyecanının ve iyiliğinin genişliğini anlatışına şahit olmuştur.[35]

Geniş topraklarında âdil yönetimle istikrar kazanan Mensâ Mûsâ, Müslüman devletlerle olan ilişkilerini de olduça canlı tutmaya çalışmıştır. Hem halifeliği ve kutsal toprakları elinde bulunduran Mısır'daki Memlük sultanla-

---

edeble davrandı, fakat Arapçası iyi olan bir tercüman olmaksızın benimle sohbet edemedi" diye anlatmaktadır. Ömeri, *Mesâlik*, 4/71. Yine Mensâ Mûsâ ile ilgili olarak Ömerî, emir-i hâcibin Mensâ Mûsâ'dan bahsederken "Sultan Mûsâ'nın yalnız başına yemek yediğini gördüm, o yemek yerken yanında kimse bulunmazdı" ifadelerini kullanmaktadır. Ömerî, Mesâlik, 4/119.

31 Ahmet Kavas, "Mense Mûsâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 2004, 29/146-148.

32 Nâfiz Eyyûb Bîltû-Mahmûd Şâkir, *Mali*, Dımaşk: el-Mektebü'l-İslâmiyye, 1387/1977, 10-47.

33 Kaddah, *Afrikiya el-Garbiyye,* 56.

34 Charlie Harris, "Mansa Mûsâ I of Mali: Gold, Salt and Storytelling in Medieval West Africa", 1-10.

35 Ömerî, *Mesâlik*, 4/122.

rıyla hem Kuzey Afrika Devletleri ve özellikle dönemin zengin ilim ve ticaret merkezlerine sahip olan Merinî sultanlarıyla samimi ilişkiler gerçekleştirmiştir. Bu ilişkiler onun ve Mali'nin bu devletler nezdinde tanınmasını sağlamıştır. Ayrıca o, sadece kendi dönemini değil atalarının dönemlerinin de Batı Sudan'da önemli bir yere sahip olduğunu Mısır'da iken Memlük Sultanı Kalavun'un hâcibinin "krallık size nasıl intikal etti?" sorusuna "biz krallığa vâris olan bir aileyiz" şeklinde cevap vererek açıklamıştır.[36]

İbn Haldûn'un Mensâ Mûsâ tavsîfi ise şu şekildedir: "O, sâlih bir kimse, büyük bir sultan, adâleti ile meşhur bir yönetici idi. O'nun dönemindeki yeni fetihlerle ülke genişledi."[37]

Daha ziyade haccı ve haccının etkisiyle şekillenen hayatı üzerinde duracağımız Mensâ Mûsâ'nın sultanlığı öncesine ait ve İbn Battûta'nın eserinde yer alan bir anekdot şöyledir:

"…beyazları çok seven, onlara iyilik eden bir hükümdarmış. Ebû İshâk Sâhilî'ye bir günde 4 milyon miskal (altın) veren de odur. Güvenilir adamlardan birinin anlattığına göre Mensâ Mûsâ, Müdrik b. Fakkûs'a bir günde 3 milyon miskal vermiş. Hükümdarın atası olan Sârak Câta, sözü geçen Müdrik'in dedesi aracılığıyla İslâm'a girmiştir. Fakih Müdrik'in anlattığına göre İbn Şeyhi'l-Leben adıyla bilinen Tilimsânlı bir adam, Mensâ Mûsâ'ya 7.33 miskal (altın) vermişti. Mûsâ o sıralarda kimsenin bakmadığı bir çocuktu. Daha sonra hükümdar oldu. Gün geldi İbn Şeyhi'l-Leben bir meseleden dolayı Mûsâ'nın huzuruna çıkınca bizimki onu hemen tanıdı, yanına çağırdı, birlikte benbîde[38] oturdular. Mensâ, ihtiyarın vaktiyle kendisine yaptığı iyiliği anlatıp kumandanlara dönerek: "Böyle güzel bir iş yapan adamın hediyesi ne ola?" dedi. Onlar da: "*İyilikler on katıyla karşılanır*."[39] âyeti gereğince 70 miskal ver!"

---

36 Salâhaddin el-Müneccid, *Memleketü Mali inde'l-coğrafiyyîni'l-müslimîn* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Cedîd, 1402/1982), 59-60.

37 İbn Haldûn, *el-İber*, 6/267.

38 Benbî: Mali memleketinde sultanların saraylarının büyük terasına halk dilinde verdikleri isimdir. Abanostan yapılmış büyük tahtlar mevcuttur ve geniş katılımlı toplantıların, meclislerin düzenlendiği mekândır. Bütün köşelerinde fil dişleri vardır. Burada hepsi altın silahlı, kılıçlı, mızraklı ve büyük pantolonlar giyinmiş yaklaşık 30 Türk Memlük bulunmaktadır. Ömerî, *Mesâlik*, 4/114-115.

39 En'am, 6/160.

cevabını verdiler. Mensâ Mûsâ ona 700 miskal altın ile kıymetli bir giysi, pek çok köle ve hizmetçi hediye ederek yanından hiç ayrılmamasını retti."[40]

Yaptığımız araştırmalarda Batıda sadece lisans değil lise öğrenimi döneminde dahi öğrencilere Mensâ Mûsâ ile ilgili hem çalışmalar yaptırıldığınıhem çeşitli ödevler hazırlatıldığını tespit ettik. Farklı disiplinlerin katkıda bulunmasıyla oluşturulmuş, son arkeolojik keşifler ve sanat tarihi araştırmalarından yararlanılarak hazırlanmış olan bir sergi yayını, 2019 yılında The Block Museum and Princeton University Press tarafından "*Caravans of Gold, Fragments in Time: Art, Culture and Exchange Across Medieval Saharan Africa*"[41] adı ile yayınlanmıştır. Mensâ Mûsâ hakkında yapılmış bazı videolar yanında Ladan Osman tarafından yazılıp, Joe Penney yönetmenliğinde çekilmiş olan "*Sun of the Soil*" adlı 29 dakikalık bir kısa film[42] ve Mensâ Mûsâ'nın hayatını anlatan bir film hazırlığı bulunmaktadır.[43] Batılı kaynaklarda ve medyada Mensâ Mûsâ ile ilgili olarak pek çok konu tartışılmıştır. Zenginliğine rağmen bugün ne kadar az tanındığı, zenginliğinin derecesi, emperyalist olup olmadığı, kölelerinin çokluğu, Memlük ve Fas sultanları ile diplomatik ilişkileri, Mağrib sultanlarının Tinbüktü üzerindeki düşüncelerini bildiğinden hac dönüşü oraya sefer düzenlemesi ve oranın zenginliklerini elinde tutması, Akdeniz'de ekonomik enflasyona neden olması, İtalyan Rönesansı'na dolaylı finansal destek sağlamış olabilecek olan hac yolculuğu, onunla ilgili anlatıların

---

40 Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûtâ, *İbn Battûta Seyahatnamesi* çev. A. Sait Aykut (İstanbul: YKY Yayınları, 2004), 2/963-973.

41 Ed. Kathleen Bickford Berzock, Caravans of Gold, Fragments in Time: Art, Culture and Exchange Across Medieval Saharan Africa, Princeton: Princeton University Press, 2019. Proje hakkında daha geniş bilgi için bk. bk. https://press.princeton.edu/books/hardcover/9780691182681/caravans-of-gold-fragments-in-time

42 bk. http://africanfilmny.org/films. https://www.youtube.com/watch?v=IuQmzBWy-9Y

43 bk. http://africanfilmny.org/films19 Temmuz 2018 tarihli bu haber için bk. "Ryan Coogler and Michael B. Jordan Wants to Bring Mansa Mûsâ to the Big Screen". Erişim 27 Temmuz 2021. https://thesource.com/2018 Yine hakkındaki videolar için bk. https://www.youtube.com/watch?v=aRbBUnRUalA; https://youtu.be/LFlKbx9NZKg

doğruluğu vb. tartışmalar ifade edilirken, Mensâ Mûsâ'nın bir Avrupa imparatoru olsaydı böyle bir tartışmanın da olmayacağına vurgu yapılmıştır.[44]

2.1. Mensâ Mûsâ ile İnârî Küntî Hatun Hac Yollarında

İslâm tarihinde hacca giden sultanlar arasında Abbâsî ve Memlük sultanları dışında fazla bir isme rastlanmamaktadır.[45] Özellikle Kuzey Afrika ve sürekli Hıristiyanlarla cihad halinde olan Endülüs'te hacca gitmenin uzun ve meşakkatli ve ülkenin yönetimi açısından da riskli olacağı ortadadır. Bedevî saldırıları dolayısıyla daha da zor bir yolculuğa dönüşen hac Afrika sultanları için farklı bir durum arz etmiş ve onların bu seyahatleri destanlaşmıştır. Orta Sudan'da 12. yüzyılda bugünkü Çad, Nijer ve Nijerya'da hüküm süren Kânim-Bornu Sultanı'nın hac seyahati bölge için bir ilk olarak kabul edilmektedir.[46]Batı Sudan'da ise Mali Devleti'ni kurmadan önce İslâm'a giren ve hacca giden Bermandâna/Bermendâr/Sirmendâne;[47] Memlük Sultanı ez-Zâhir Baybars zamanında hac yapan Mali Sultanı Mensâ Velî b. Marî Câta; Sultan en-Nâsır Muhammed b. Kalavun'un[48] ilk yönetimi zamanında hac yapan Sultan Sakura ve Kalavun'un ikinci yönetim döneminde hacca giden Mensâ Mûsâ yer almaktadır.[49]

Mensâ Mûsâ'nın hacca gitmesine, yeni doğum yapmış olan annesi Nana Kenk'in[50] ölümüne yanlışlıkla sebep olması gösterilmektedir. Dolayısıyla o,

---

44 Bu konuda yapılan derlemeler için bk. Jessica Smith, "Mansa Mûsâ, vâhidetün min eğna'n-nâsü ellezîne âşû ale'l-ıtlâk". Erişim 20 Ocak 2022. https://wolfgangpetersen.net/3062-mansa-musa-one-of-the-wealthiest-people-who-ever-liv.html. Jessica Smith, "Mansa Mûsâ, One of the Wealthiest People Who Ever Lived". Erişim 23 Eylül 2021. http://ed.ted.com/lessons/mansa-musa-one-of-the-wealthiest-people-who-ever-lived-jessica-smith#review

45 Abdülkerim Özaydın, "Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/399-400.

46 Kavas, "Afrikalı Sultanların Destanlaşan Hac Seyahatleri", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18 (2008), 91.

47 Makrızî, *ez-Zehebü'l-mesbûk fî zikri men hacce mine'l-hulefâ ve'l-mülûk*, thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl (Kahire: Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, 2000), 140.

48 Memlük sultanlarının hac yolculukları için bk. Burak Gani Erol, "Memlük Sultanlarının Hacları", *Tarih Okulu Dergisi (TOD),* 12/XL (Haziran 2019), 312-355.

49 İbn Haldûn, *el-İber*, 5/495-496; Şemrâni, *Rıhlâtü'l-hacci,* 17-18.

50 Zuleyha Abdurrahman, *Memleketü Mali alâ ahdi's-Sultan Mensâ Mûsa,* 30.

çeşitli âlimlere sorarak bu vicdan azabından kurtulma yollarını aramış; sürekli oruç tutmaya başlamış; kendisine haccetmesi tavsiye edilince hacca gitmeye karar vermiştir.[51]

Sultanın bu kararı üzerine yolculuk hazırlıkları başlamış, ülkenin her tarafından hediyeler ve yol harcamaları için mülk istenmiştir. Yolculuk için hangi günü tercih etmesini sorduğu Mali'deki çoğu şeyhin kendisine "on ikinci ayın Cumartesi günü yolculuğa çıkanın sağ salim ülkesine döneceği" inancını ifade etmesi üzerine Mensâ Mûsâ 9 ay boyunca bu tarihin gelmesini beklemiş; eşi Înârî Küntî ile birlikte 724/1324 yılında hac için yola çıkmıştır.[52] Yolculuk boyunca Cuma gününe denk gelen beldelerde mescid inşâ ettirmiştir. Mensâ Mûsâ'nın 500 kadın hizmetçisiyle bu yolculuğa katılan eşi İnâri, Sahrâ'da yer alan Tüvât ile Teğaza arasında konakladıklarında sultandan kendisi için hem yıkanmak hem de yüzmek üzere büyük bir havuz yaptırmasını istemiş ve sultan da İnârî'nin bu isteğini, denizle aralarında yürüme ile 15 günlük mesafe olmasına rağmen kölelerine inşa ettirttiği havuzla yerine getirmiştir.[53]

Mali bölgesinin hacca giden ilk hükümdarı olarak daha önce de ismini zikrettiğimiz Bermandanabu, yolculuğunda Gana, Evdagast, Sicilmâse yolunu takip etmiştir. Fakat bölgede İslâm'ın yayılmasıyla birlikte tüccarın ve dolayısıyla hacıların da güzergâhları çeşitlenmiştir ve güvenlikleri artırılmıştır. Bazı yollar ise oldukça tehlikeli ve meşakkatli olmasına rağmen Mali Sultanı Sakura, 1298-1300 arasında yaptığı hac yolculuğunda böyle bir güzergâhı tercih etmiştir. Ancak o, bu yolculuğunun dönüşünde şimdiki Eritre Devleti yakınlarında, Kızıldeniz sahilinde Tâcûrâ'da öldürülmüştür. Bu güzergâhın gidişi o dönem daha çok Hıristiyanların yaşadığı yerler olan Bornu, Vâdi, Darfur, Kızıldeniz Sahili şeklinde olup dönüşü ise Tâcûrâ'dan sonra Fizan, Tüvât, Velâta, Tinbüktü'ye uğrayıp Niani'ye varıştır. Mensâ Musâ'nın hac yolu güzergahı ise Mali'nin başşehri Niani'den başlayıp Sahra yolunu takip ederek Tinbüktü, Rebiülevvel ayı başlarında hareket ettikleri Velâta, Tagaza, Tüvât, Gadâmis, Sîva, Mağrib ve Sudan hac kafilelerinin birleştiği Libya[54] ve oradan

---

[51] Ka'tî, *Tarihü'l-fettâş*, 120.
[52] Ka'tî, *Tarihü'l-fettâş*, 120-121; Tâzî, *Rıhletü'r-rıhlâti*, 106.
[53] Ka'tî, *Tarihü'l-fettâş*, 122-124.
[54] Şemrâni, *Rıhlâtü'l-hacci*, 64.

Kahire, karayolu ile Sina ve Mekke'dir. Mensâ Mûsâ'nın dönüş güzergâhı da aynı şekilde olmalıdır.[55] Yolculuk esnasında kafilede bulunanlardan birçoğunun fazla yürümekten dolayı ayakları rahatsızlanmış; yolculuğu yarıda bırakmışlardır. Bu rahatsızlık dolayısıyla bu bölgeye Tüvât adı verilmiştir.[56]

Mensâ Mûsâ'nın katıldığı hac kafilesinde bulunanların sayıları ile ilgili olarak çeşitli rivayetler mevcuttur. İbnü'l-Verdi (ö. 749/1348) 10 bin; Tekrûrî, İbn Kesir toplam 20 bin; İbn Haldun 12 bin, Makrızî 5 bin[57] sayısını ifade ederken Mahmûd Ka'ti (ö. 1002/1593) 8 bin,[58] Sa'dî (ö. 1066/1656) ise 60 bin[59]şeklinde sayı vermektedir. Emel Bint Sâlih eş-Şemrânî bu bölgenin halkından olduğu için Mahmud Ka'tî'nin rivayetini daha gerçekçi bulduğunu ifade etmektedir. Aralarında birçok emir, vezir, vilayet yöneticisi, kadı, âlim, fakih, asker, hizmetçi ve halkın bulunduğu kafilenin önünde rehber olarak Süleyman b. Ya't'ın bulunduğu belirtilmektedir. Kafiledeki kişi sayısı kadar taşınan mülkün miktarı da farklılık arzetmektedir. Kafilenin önünde giden 500 atlının her birinin 500 miskal ham altın parçası taşıdığı rivayeti[60] meşhur iken Ömerî, Mensâ Mûsâ'nın ülkesinden çıkarken yanında yüz deve yükü altın bulunduğunu ifade etmektedir.[61] İbn Haldun konu ile ilgili iki farklı miktar verir ki bunlardan ilki 100 yük altın ve her yükte 3 kantar altın; ikincisi ise 80 yük ve her yükte 3 kantar altındır.[62] Sa'dî, kafilede bulunan 500 kölenin her birinin elinde 1 altın asa bulunmakla 500 asanın olduğundan bahsetmektedir.[63]

---

55 Beşâr Ekrem Cemîl, "Rıhletü hacci's-Sultan Mûsâ b. Ebî Bekr et-Tekrûrî 724/1324", *Âdâbü'r-Râfidîn*, 79 (1441/2019), 446-451; İbrahim Ali Yûsuf eş-Şâmî, "Turuku'l-hacci fi's-Sahrâi'l-Kübrâ asra devletey Mali ve Songay (636-1000/1238-1591)" (Erişim 13 Mart 2021). http://dspace.iua.edu.sd/handle/123456789/843

56 Sa'dî, *Târihü's-Sudan*, 7.

57 Ebü'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdilkadir Makrızî, *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifetidüveli'l-mülûk*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmî,1418/1997), 3/405.

58 Ka'ti, *Târihü'l-fettâş*, 121.

59 Sa'dî, *Târihü's-Sudan*, 7.

60 Ka'ti, *Târihü'l-fettâş*, 34-36; Sa'dî, *Târihü's-Sudan*, 7; Şemrânî, "*er-Rahlâtü'l-İfrıkıyye li'l-Hac*".

61 Ömerî, *Mesâlik*, 4/121.

62 İbn Haldun, *el-İber*, 5/496, 6/200, 268.

63 Sa'dî, *Târihü's-Sudan*, 7.

2.2. Mensâ Mûsâ Mısır'da

Mısır ve Mali arasındaki diplomatik ve kültürel ilişkiler özellikle hac ve ticaret dolayısıyla oldukça güçlü bir görünüm arz etmiştir. Zahir Baybars ile en-Nâsır Muhammed b. Kalavun dönemleri, Mali sultanları Sultan Sakura ve Sultan Mensâ Mûsâ arasındaki ilişkiler bunlara örnek olarak verilebilir. Hac yolculuklarına bizzat çıkan Mali sultanları, Memlük sultanları ile tanışmış, onların idareleri hakkında bilgi sahibi olmuşlar, aralarındaki ilişki mektuplaşma ve hediyeleşme ile devam etmiştir.[64] Memlük sultanının Mensâ Mûsâ'ya sultanlık kisvesi verdiği, Kahire'deki Abbâsi halifesi adına ona Mali'de mansıb sunduğu, Mensâ Mûsâ'nın da buna mukabil olarak hutbelerde Sultan en-Nasır'ın adının zikredileceğine, bayrağa adının nakşedileceğine dair Memlük sultanına söz verdiği ifade edilmektedir. İbn Battûta daha sonraki yıllarda yaptığı Mali seyahatinde ipek püsküllü ve yazılı bir Mısır mendili gördüğünü[65] anlatmaktadır ki iki devlet arasındaki hediyeler arasında yer almış olabilir. İki ülke arasında devam eden siyasi ve kültürel diplomasi, semeresini özellikle Batı Sudanlı devlet ricalinden ve halktan hacca gidenlerin Mısır'da konaklamalarında, orada ilmî meclislere katılmalarında ve emniyet içerisinde hac yapmaları için birçok imkânın sunulmasında vermiştir. Mensâ Mûsâ'nın haccında da Memlük Sultanı en-Nâsır Muhammed b. Kalavun, Mali hac kafilesi için emir Ebü'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Ali el-Câki'yi mihmandar olarak göndermiş, o da onları Kahire'de Karafe'deki saraya konaklamaları için götürmüştür. Karafe'de onları karşılayanlar arasında emir Ebü'l-Hasan Ali b. Emir Hâcib (ö. 739/1338) bulunmakta idi. Mihmandar el-Câkî, Mısır halkına cömertçe infakta bulunan Mensâ Mûsâ ile ilgili olarak, Mali Sultanının altın göndermediği hiçbir emirin, hiçbir yönetici ve hiçbir hizmetçinin kalmadığını belirtmektedir. Hatta Memlük sultanının nâibine değerli hediyeler yanı sıra 10 bin dinar hediye etmiştir.[66]

---

64 Ebü'l-Abbâs Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ fî sınâ'ati'l-inşâ* (Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısrî, 1340/1922), 8/9-10; Şemrâni, *Rıhlâtü'l-hacci*, 136-137.

65 Şemrâni, *Rıhlâtü'l-hacci,* 138.

66 Ömerî, hâcibin Mensâ Mûsâ ile yaptığı uzun sohbetlerden bahsetmiştir. Bu sohbetlerde, Mensâ Mûsâ ülkesini coğrafî, sosyo-kültürel ve iktisâdî olarak anlatmıştır. Yetişen bitkileri, yaşayan hayvanları, hem toz hem varak halinde bulunan altını, kıyafet çeşitlerini haber vermiştir. Ömerî, *Mesâlik*, 4/118-122; Kalkaşendî, *Subh,* 5/283.

Mihmandar emirin anlattığına göre Sultan Mensâ Mûsâ, Memlük Sultanı'na hediyelerle birlikte gönderdiği mektupta şöyle hitap etmektedir: "Ben haccetmeye geldim, başka bir şey için değil. Hacca başka bir şey karıştırmak istemiyorum".[67] Bununla memleketinden getirdiği birçok kıymetli hediye ve çok miktarda altını oldukça cömertçe dağıtan Mensâ Mûsâ, belki vicdanen kendisini rahat hissetmek arzusu ile maddî yüklerinden kurtulmak istediğini ifade etmiş olabilir.

Mensâ Mûsâ'nın Memlük Sultanı ile görüşmesinde yaşanan bir olay vardır ki onun hem siyasî, hem dinî tutumuna işaret edebilir. Şöyle ki Sultan ile görüşme esnasında yere kapanıp, yeri öpmesi istenen Mensâ Mûsâ kibir ile yorumlanmış olsa da bunu kabul etmemiş ve "ben beni Yaratan, yoktan var eden Allah'a secde ederim" demiştir.[68] Aralarında bu tür bir olayın yaşandığı çeşitli kaynaklarda bulunmasına rağmen, Memlük Sultanı'nın nasıl bir tavır sergilediği tartışma konusu olmuştur. Yaygın kanaate göre Sultan Nâsır, Mensâ Mûsâ ve yakınlarını sağ tarafına oturtarak uzun uzun sohbet etmiş, ikramda bulunmuş, merkeze yakın bir sarayda konuk etmiş, kıymetli kıyafetler, kumaşlar, altın biblolar, atlar hediye etmiştir. Hacca gidiş zamanı geldiğinde de yine Mensâ Mûsâ ve yanındakiler için oldukça fazla miktarda dirhem ve çeşitli hediyeler göndertmiş, yol hazırlığı yaptırmıştır.[69]

Mensâ Mûsâ ve kafilesinin Mısır'da bulunduğu günlerle ilgili anlatılmaya değer olaylardan birisi de hac yolculuğunun Mısır'dan itibaren Batı Sudanlı Müslümanları inanç ve İslâm kültürü açısından dönüştürücü etkisinin başlaması ve Harameyn'e kadar tüm güzergâhta devam etmesidir. Hacı adayları burada ilim meclislerine katılıp, ulemâdan iman, inanç ve İslâm esaslarına dair birçok bilgiyi öğrenmişler; ülkelerine dönerken de buradan isimleri daha sonra zikredilecek olan âlimleri davet etmişlerdir. Bir Sultan olarak Mensâ Mûsâ da Mısır'da ikameti esnasında ilim meclislerine katılmıştır. Bizzat görüştüğü ulemâ arasında Malikî müderris Kâdı Muhammed b. Ahmed b. Sa'leb

---

67 Sa'dî, *Târihü's-Sudan*, 7.

68 Makrızî, *ez-Zehebü'l-mesbûk*, 142; Kalkaşendî, *Subh*, 5/295; Sa'dî, *Târihü's-Sudan*, 7.

69 Ömerî, *Mesâlik*, 4/123-124.

el-Mısrî, fakîh Ebü'r-Rûh Îsâ ez-Zevavî (ö. 743/1344) isimleri zikredilebilir.[70] Âlimlerden öğrendikleri dolayısıyla, İslâm dinine ve inanç sistemine aykırı olan eski inanışlarından ve örflerinden vazgeçmeye karar vermişlerdir. İbn Emir Hâcib ile Mensâ Mûsâ arasında geçen konuşma bunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu konuda örnek olarak halkın kızlarını sultanlara yahut başkalarına evlilik dışı takdim etme meselesi vardır. Haccın dönüştürücü etkilerinden bahsederken zikredilebilecek bir mesele iken buraya almamızın sebebi, Mısır'da oldukları günlerde bahse konu olmasıdır. Emir Hâcib:

> "Mensâ Mûsâ gerçekten mütedeyyin, namazlarını kılan, Kur'ân okuyan, zikir ehli birisi olmasına rağmen bu âdeti vardı. O'na dedim ki: Bu yaptığınız câiz değildir ve hiçbir Müslümana helal olmaz, akla da uygun değildir. Dedi ki: Meliklere de mi? Dedim ki: Evet, meliklere de câiz değil, istersen ulemâya sor. Dedi ki: Vallahi ben bunu bilmiyordum. Bu âdeti terk ediyorum ve bir daha asla dönmemek üzere terk ediyorum"[71]

Kısa bir konuşma gibi gözükse de Mali topraklarında yaşanan İslâmî düşüncenin uygulamadaki eksiklikleri ve bilinmeyenlerini düşünmek açısından değerlidir.

Mensâ Mûsâ ve kafilesinin hacca gitme zamanları geldiğinde Melik Nâsır, misafirlerine çeşitli yiyecekler ve binek hayvanları göndermiştir. Kafile 22 Şevvâl günü Kahire'den ayrılmıştır.[72]

2.3. Mensâ Mûsâ Kutsal Topraklarda

Mali Sultanı, 5 Zilhicce (724) Cuma/23 Kasım (1324) günü yani memleketinden çıkışından yaklaşık bir yıl sonra Beytü'l-Haram'a girmiştir. Burada öncelikle kudüm tavafı yapan Mensâ Mûsâ, diğer görevlerini yerine getirmiştir. Zilhicce'nin yedinci günü Mekke kadısının hac mevsimini başlatıp, hacı adaylarına yapmaları gereken menâsiki hatırlattığı hutbeyi Radıyeddin et-

---

[70] Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî, *Neylü'l-ibtihâc bi-tatrîz'd-dibâc*, tkd. Abdülhamid Abdullah el-Herrâme (Trablus: Dârü'l-Kâtib, 2. Basım, 2000), 395-396; Kalkaşendî, *Subh*, 5/285; Şemrânî, "*er-Rıhlâtü'l-İfrıkıyye li'l-Hac*".

[71] Ömerî, *Mesâlik*, 4/118-119.

[72] Tâzî, *Rıhletü'r-rıhlâti*, 108. Mensâ Mûsâ'nın da katılmış olma ihtimali dolayısıyla Mahmil hazırlanması, törenleri ve yola çıkışı için bk. Burak Gani Erol, "Memlûkler Zamanında Mısır Mahmili", *Türkiyat Mecmuası* 29/1 (2019), 1-45.

Taberî'den dinlemek üzere hazır bulunmuştur. Mensâ Mûsâ daha sonra Mina'ya yönelmiş, hacca ait diğer ibadetlerini de yerine getirdikten sonra Kâbe'ye hizmet eden ve Mâlikî mezhebine mensup şeyh ile birlikte Mekke'ye dönmüştür.[73]

Ömerî, İbn Emîr-i Hâcib'den naklen Mensâ Mûsâ'nın Kâbe'de Allah'ın huzuruna büyük bir sekîne ile teveccüh ettiğini, ibâdetlerinde de aynı huzûru yaşadığını; kendisiyle birlikte ibâdet edenlerin de hem güzel kıyafetli hem de oldukça sâkin ve vakarlı bir duruş sergilediklerini ifade etmektedir.[74]

Mekke'ye dönüşünde Kâ'be'nin içini ziyaret eden Mensâ Mûsâ'ya şeyh, Kâbe'nin girişinden 3 adım sonrasında Resûlullah'ın namaz kıldığı yerde birlikte namaz kılmayı teklif etmiştir. Mensâ Mûsâ, Mısır'da olduğu gibi Mekke'de de bol miktarda infakta bulunmuş, yaklaşık 10 bin parça altını hediye olarak dağıtmıştır. Ayrıca özellikle Batı Afrikalı hacıların konaklayabilmesi ve hac farizalarını yerine getirebilmeleri için birçok arazi ve bina satın almıştır. Bunun yanı sıra Mali'de İslâm'ın daha çok yaygınlaşması ve dinlerini iyice öğrenebilmeleri için Mekke şeriflerinden birkaçını ülkesine davet etmiştir. Mekke şerifleri ise teklifi bazı sebepler öne sürerek kabul etmemişlerdir. Bu sebepler arasında Mali'de emniyetin olup olmaması, bölge halkının İslâm'a girmelerine rağmen putlara tapıyor olması gibi konularda hissettikleri endişe yer almaktadır. Mensâ Mûsâ ise bu endişeler karşısında eşrâfın emniyetini sağlayacağını, onların eziyet görmeyeceğini ifade etmiş ve Mali Sultanının bu daveti mescidlerde ilan edilmiştir. Emniyetlerinin sağlanacağı ve kendilerine 1000'er altın verileceği müjdelenince 4 şerîf Mali'ye gitmeyi kabul etmiştir. Mensâ Mûsâ daha sonra Medine'ye geçmiş ve orada da tüm zamanını ibadete ayırmıştır. Resûlullah'ın uğradığı tüm mekânları ve özellikle Kuba mescidini ziyaret etmiştir.[75] Büyük bir zenginlikle hac yolculuğuna çıkan ve uğradığı tüm şehirlerde hem devlet ricâline hem de halka hediyeler sunan Mensâ Mûsâ'nın Haremeyn halkına 20 bin miskal külçe altın dağıttığı rivayet edilmektedir.[76]

---

73 Tâzî, *Rıhletü'r-rıhlâti*, 110-111.
74 Ömerî, *Mesâlik*, 4/121.
75 Ka'tî, *Tarihü'l-fettâş*, 125; Tâzî, *Rıhletü'r-rıhlâti*, 111-115.
76 Sa'dî, *Tarihü's-Sudan*, 7.

Tarihçi Yafi'î (ö. 768/1366) eserinde Mensâ Mûsâ'nın haccını anlatırken Sultanın askerleriyle Memlük askerleri arasında Kâbe'de çıkan büyük bir kavgadan bahsetmektedir. Yafi'î, Mensâ Mûsâ'yı ve olayı şu şekilde anlatmaktadır:

" Tekrûr kralı Mûsâ b. Ebi Bekr b. Ebi'l-Esved binlerce askeri ile hacca geldi. Altın ve dirhemin değeri düştü. Sultanın yanına girdi ona selam verdi fakat oturmadı. Sonra ata binildi, O, sultana 40 bin miskal hediye etti, nâibine onbin. O, güzel görünümlü aklı başında bir gençtir, Mâlikî mezhebine ait ilim elde etmeye çok isteklidir. Onun akıllı oluşuyla ilgili olarak şu olay delildir. O'nu Ribatül Hûzî Mahallesinde kaldığı evin[77] Kâbe'ye bakan penceresinde gördüm. O ve ashabı oturuyorlardı, ki heyecan ve şaşkınlık içinde Sudanlılarla Türkler arasında meydana gelen fitneye şahit oldular. Mescid-i Haram'da kılıçlar kaldırıldı. O, olaya müdahale etti ve savaştan dönmelerini istedi. Fitnenin çıkmasına çok öfkelendi."[78]

İbn Fazlullah el-Ömeri, Mensâ Mûsâ'nın Mısır'daki bol ihsanlarını, iktisadî olarak Mısır ekonomisine katkısına şahit olduğunu ifade ettikten sonra, Hicaz'da yaptığı ihsan ve iyiliklerin de oldukça çok olduğuna işaret ederek bu duruma "Mensâ Mûsâ hacılara ve Haremeyn halkına ihsan bulutlarından iyilikler yağdırdı. Onun dış görünüşü, giysileri ve yanındakilerin kıyafetleri de oldukça iyi idi ve çok mal tasadduk etti." sözleriyle şahitlik eden İbn Abdülbâkî el-Acremî'nin ifadelerine yer vermiştir.[79]

2.4. Mensâ Mûsa Hac Dönüşünde

Mensâ Mûsâ ve kafilesi Hicaz'dan dönerken hem bedevî saldırılarına uğrayarak maddî kayıp yaşamışlar hem de soğuk dolayısıyla ölenler olmuş dolayısıyla kafilenin Mısır'a üçte biri kadarı ulaşmıştır.[80]

---

77 Tâzî, Mensâ Mûsâ'nın Mekke'de iken kaldığı ribâtın 617/1220 yılında emir Karamiz b. Mahmûd b. Karamiz el-Akderî el-Fârisî tarafından sûfilerin kalması için Kâbe'nin hemen yakınında yaptırıp vakfettiği Ribâtü'l-Hûzî olduğunu ifade etmektedir.Tâzî, *Rıhletü'r-rıhlâti*, 109.

78 Yâfiî'den naklen eş-Şemrâni, *Rıhlâtü'l-hacci*, 361.

79 Ömerî, *Mesâlik*, 4/125.

80 Makrızî, *ez-Zehebü'l-mesbûk*, 143.

Kahire'ye dönüşünde Mensâ Mûsâ'nın Hicaz'dan Sultan en-Nâsır Muhammed'e getirdiği hediyeleri Memlük Sultanı öpmüş ve kendilerine hil'atler, hediyeler, İskenderiye kumaşından elbiseler, kıymetli eşyalar göndermiştir.[81]

Bu hac yolculuğunun en çok konuşulan meselelerinden birisi Mısır'da bu kafilenin yaptığı büyük maliyetli alışverişlerdir. Öyle ki Mali sultanının Mısır'daki infakı, altınları hediye etmesi, birçok alışveriş yapması, Mısır çarşılarında o seneye kadar 25 dirhemden daha aşağıya düşmeyen altının değerinin çok düşmesine ve yaklaşık 12 yıl altın fiyatlarının yükselmemesine sebebiyet vermiştir.[82]

Ömerî bu durumu anlatırken:

"Mısır'a ilk gelişimde Mensâ Mûsâ'nın hacı olduktan sonra Mısır'a ulaşmış olması konuşuluyordu. Gördüm ki Mısır halkı ondan gördüğü infakın büyüklüğünü anlatma hususunda oldukça heyecanlı idi. Biz de mihmandar olan Emir Ebü'l-Abbâs b. el-Câkî'ye sorduk, o da bana bu sultanın zenginliğini, iyiliğini ve dinine bağlılığını anlattı."[83] ifadelerine yer vermiştir.

Ömerî, ayrıca Mısır'da bir grup tüccârın kendisine Mensâ Mûsâ ve yanındakilerin Mısır çarşılarında uğradıkları aldatmacadan bahsettiklerini aktarmaktadır. Şöyle ki bu hacı grubu gömlek, elbise, başörtüsü almak istediklerinde fiyatı 1 dinar bile olmayan bu kıyafetleri en az 5 dinara satın almışlardır. Bu hileli satış sadece kıyafet değil yiyecek için de geçerli olmuş ve bu sûistimal dolayısıyla aralarındaki ilişki zarar görmüştür.[84]

Mensâ Mûsâ ve kafilesi yolculuk boyunca yanlarındaki tüm zenginliği infak ettikleri için ayrıca Mekke'den Kahire'ye dönerken uğradıkları bedevî saldırıları dolayısıyla maddî sıkıntı yaşamaya başlamışlardır. Yaşanılan bu sıkıntı Mensâ Mûsâ'nın 700 dinar ribh karşılığında 3 yüz dinar[85] borç alarak ülkesine dönmesine sebep olmuştur. Kahire dışında konaklayan Mensâ Mûsâ ve emirleri, Birketü'l-Habeş denilen yerde İskenderiye halkının büyük tücca-

81 Ömerî, *Mesâlik*, 4/124.
82 Ömerî, *Mesâlik*, 4/125; Makrızî, *ez-Zehebü'l-mesbûk*, 143.
83 Kalkaşendî, *Subh*, 5/301; Tâzî, *Rıhletü'r-rıhlâti*, 107-108.
84 Ömerî, *Mesâlik*, 4/124-125.
85 Ömerî, *Mesâlik*, 4/122.

rından olan Sirâceddin İbn Kûyük/Köyükoğlu'ndan[86] borç almışlardır. Bu borçlanma hususunda bir rivâyetten bahsedilmektedir ki borcun tahsil zamanı gelince tâcir vekilini göndermiş fakat başarılı olamayınca oğlu ile birlikte kendisi Mali'ye gitmişlerdir. Tinbüktü'ye gelen tâcirle oğlu Ebû İshak es-Sahilî'nin evine konuk olmuşlardır. O gece tâcir Sirâceddin vefât etmiş, halk arasında zehirlendiğine dair konuşmalar yayılmıştır. Fakat oğlu "ben de onlarla beraber aynı yemeği yedim! Eğer içinde zehir olsaydı hepimiz ölürdük. Eceli gelip vefât etmiştir." diye açıklama yapmıştır. Bunun üzerine Mali'ye giderek Mensâ Mûsâ ile görüşen oğlu alacağını tahsil etmiş ve Mısır'a dönmüştür."[87]

3. Mensâ Mûsâ, Mısır'dan Mali'ye döndükten sonra Memlük Sultanı'nave kendisiyle hacca katılmış devlet ricâlinden bazılarına Mağribî hatla geniş varaklara yazdırdığı ve edebî cümlelerle selâm içeren bir mektubu ve ayrıca 5 bin miskal altını hediye olarak göndermiştir.[88]**Mensâ Mûsâ'nın Haccının Afrika'da, Batı Sudan'da İslâm'ın Yayılmasına, İlim ve Kültür Hayatının Zenginleşmesine Katkısı**

Mali Sultanı, Mekke'den dönerken özel elçisinin getirdiği Songay Sultanı tarafından ülkesine yapılan saldırı haberini almıştır. Kahire'ye ulaştığı zaman diğer bir elçisinin getirdiği Songay'a karşı Mali'de kazanılan zafer haberi onu rahatlatmıştır. Böylece Songay Sultanı Asibay mağlup olup Mali Sultanı Mensâ Mûsâ'ya biat etmiş, Gao şehri Mali'nin yönetimine geçmiştir.[89] Böylece toprakları daha da genişleyen Mali Sultanı, bölgedeki şehirlerin imarına, ilim ve ticaret merkezi haline dönüşmelerine hız vermiş; bu noktada hacdan dönüşte ülkesine davet ettiği ulemâdan destek almıştır.

---

[86] Köyükoğlu Sirâceddin Abdüllatif Tikrîtî, 14. yüzyılda Afrika'da vefât eden bir Türk tacirdir. İbn Battûta, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, 2/986 sayfada çeviri yapanın açıklaması.

[87] İbn Battûta, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, 2/978; Sa'dî, *Târihü's-Sudan*, 8; Tâzî, *Rıhletü'r-rıhlâti*, 110.

[88] Ömerî, *Mesâlik*, 4/125.

[89] Tâzî, *Rıhletü'r-rıhlâti*, 111-115; Rıza Kurtuluş, "Gao", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1996, 13/357; Ahmet Kavas, "Tinbüktü", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2012, 41/190-192. Muhammed et-Tâlib, "el-Kadâü ve'l-kudât bi-bilâdi's-Sûdân el-Garbi min evâhiri'l-karni't-tâsi' hicrî hattâ es-sânî aşera hicrî (15-18 m.), Cezâir: Câmiatü Vehrân, Doktora Tezi, 2018-2019, 50.

Mali Sultanının çeşitli açılardan desteklediği şehirler içerisinde yer alan Tinbüktü[90] şehri Mısır, Tegaza, Velata, Tunus, Mağrib-i Aksa, Sicilmase, Tüvat, Trablus gibi yolların kavşak noktasında bulunduğundan hac kafileleri için önemli bir durak olmuştur. Mensâ Mûsâ'nın verdiği ehemmiyet dolayısıyla da medrese ve kütüphanelerin bulunduğu ilim merkezleriyle, büyük çarşılarıyla bu konumu iyice güçlenmiştir. Ayrıca Sultan, burada kendisine saray yaptırmış, şehrin merkezi durumunu etkinleştirmek için ulaşım yollarını ıslah ettirmiştir.[91]

Mensâ Mûsâ, daha önce zikrettiğimiz gibi Mısır, Harameyn ve yol güzergâhında bulunan şehirlerden çeşitli ihtisas alanlarına sahip ulemâyı ülkesine davet etmiştir. Mesela, Gadamis'de fakîh Ebû Abdullah el-Kûmî el-Muvahhidî ile karşılaşmış ve ülkesine davet etmiştir.[92] Yine hac vesilesi ile tanıştığı Malikî fakîh, kadı Abdurrahman et-Temîmî daveti üzerine onunla Mali'ye kadar gelmiş, kısa bir süre Tinbüktü'de kaldıktan sonra Fas'a gitmiş, çeşitli ilmî faaliyetlerden sonra yeniden Tinbüktü'ye dönmüştür.[93] Fakat Mali'ye gelenler arasında en önemlisi hiç şüphesiz sultanın Mekke'de karşılaştığı

---

90 Tinbüktü: Batı Sudan'ın en önemli şehirlerinden birisi olarak kabul edilen Tinbüktü, Mali'nin orta kısmında, Nijer nehrine 10 km. kadar uzaklıkta yer alan tarihi bir şehirdir. XI. Yüzyılın sonlarına Tavârıklar/Tuaregler tarafından kurulduğu rivayet edilmektedir. XIV. yüzyılda özellikle Mensâ Mûsâ döneminde şehir Batı Afrika'nın ilmî ve ticarî açıdan en önemli şehirlerinden biri olmuştur. Mısır'a, Tunus'a, Sicilmase, Mağrib-i Aksa'ya, Velâte, Trablus, Gadâmis gibi şehirlere yolların geçtiği Tinbüktü iktisadi, ilmî ve kültürel açıdan tıpkı Endülüs, Fas, Kayrevan ve Mısır gibi önemli bir merkez haline gelmiştir. Şehir, 1430'da Tevârikler'in eline, 1468-1492 yılları arasında Sünni Ali Ber yönetimine geçmiştir. XVI. yüzyılın başlarında şehrin nüfusunun 100 bine yakın olduğu, şehirde 180 medresede 25 bin talebenin ilim tahsil ettiği anlatılmaktadır. Buradan birçok âlim İslâm dünyasının çeşitli yerlerine giderek oralara ilmî katkı sağladıkları gibi birçok yerden de buraya ulema gelerek ilim tahsil etmişlerdir. Çeşitli yer altı zenginlikler vs. açıdan hem Mağrib'in hem de Avrupa'nın dikkatini çekmiştir. Çeşitli sultanlıkların önemli bir şehri olan Tinbüktü, 1894 yılında Fransız işgal ordusu tarafından Batı Afrika sömürgesine ilhak edilmiştir. et-Tâlib, *el-Kadâü ve'l-kudât bi-bilâdi's-Sûdân el-Garbi,* 45-46; Kavas, "Tinbüktü", 190-192.

91 Şemrâni, *Rıhlâtü'l-hacci,* 262-264.

92 Kaddah, *Afrikiya el-Garbiyye,* 49-54.

93 Kaddah, *Afrikiya el-Garbiyye*, 53-54; eş-Şemrânî, "*er-Rıhlâtü'l-İfrıkıyye li'l-Hac*".

Endülüslü şair, mühendis Ebu İshak İbrahim es-Sahili'dir.[94] et-Tüveycin olarak da bilinen Gırnatalı mimar es-Sahilî, memleketinde iken el-Hamrâ Sarayı'nda önemli görevler üstlenmiştir. Edebî yazıları ve şiirleriyle bölgede meşhur olmuştur. Fakat ulemâ arasında yanlış anlaşılan fikirleri dolayısıyla zulme uğrayıp memleketini terk ettiği ifade edilmektedir. Sonra hacca gitmiştir. Orada Mali sultanı ile tanışmış, onun özel mimarı olma teklifini ve ülkesine davetini kabul etmiştir. Ziryab'ın Endülüs'te gerçekleştirdiği içtimaî-kültürel etkiyi es-Sâhilî de Mali ve çevresinde gerçekleştirmiştir denilebilir. Nijer Nehri boyunca uzanan mimarî eserler arasında yer alan Cava Mescidi, Tinbüktü Ulu Câmii/Djingarebyer/Cingereybîr, Sultan Mensâ Mûsâ Sarayı/Madugo, Songari Mescidi Sâhilî'nin üslubu ile Sudan sanatı ve Endülüs mimarisinin birleştiği yapılardır. Sahilî, Fas'a giden Malili talebeyle birlikte orada da bir süre kalmış; Merinî Sultanı Ebü'l-Hasan Ali ile görüşerek iki devlet arasındaki diplomatik ilişkilerde önemli bir rol oynamıştır. 744/1344 yılında Tinbüktü'de vefatına kadar yaklaşık 20 yıl Mali topraklarında yaşamıştır. Hasan Vezzân, Tinbüktü'yü ziyaretinde Sahilî'nin geliştirdiği mimarî üslup olan tuğla ve kireçle yapılan cami ve sarayı görmüştür ve bunların bu bölgenin yapısı olan sazla kaplı kulübelerden farklı olduğunu belirtmektedir.[95]

Mensâ Mûsâ'nın meşhur hac yolculuğunun bir diğer dönüştürücü etkisi kitap ve kütüphane ile olmuştur. Mensâ Mûsa, Kahire başta olmak üzere birçok şehirden özellikle Malikî fıkhı ile ilgili kitaplar satın almıştır.[96] Hac kafile-

---

[94] Ebû Abdullah Lisânüddîn Muhammed b. Abdullah İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta fi ahbâri Gırnâta*, thk. Muhammed Abdullah İnân (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2. Basım, 1393/1973), 1/33; İbn Haldun, el-İber, 5/515, 6/239; Kaddah, *Afrikiya el-Garbiyye*, 49-54.

[95] İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, 1/329-342; Makkarî, *Nefh*, 2/194-195; Ka'tî, *Tarihü'l-fettâş*, 120; Hasan b. Muhammed el-Vezzân el-Fâsî, *Vasfu Ifrıkiye*, Fransızca'dan Arapça'ya trc. Muhammed Haccî-Muhammed el-Ahdar (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1983), 2/165; Mes'ûd Hâlidî, "Ebû İshâk İbrahim es-Sâhilî el-edîb ve'l-mühendisi'l-mi'mârî ve eserihi fî neşri fenni'l-imâreti'l-İslâmiyye fi's-Sûdân el-Garbî", *es-Sâviratü li'd-dirâsâti'l-insâniyye ve'l-ictimâiyye, 7* (2018) 40-49; "Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed es-Sâhilî: Evvelü men edhale'l-binâ bi't-tavb ilâ Sûdân el-Garbî" (Erişim 29 Aralık 2021); Ruhâm İbrahim, "Fî zikra eş-şâir ve'l-mi'mârî el-Gırnâtî Ebî İshâk İbrâhim es-Sâhilî" (Erişim 27 Eylül 2021). Bu yazı, Gırnatalı olan şair, mimar Ebû İshak es-Sâhilî'nin Endülüslüler tarafından unutulduğunun, oysa özellikle Batı Afrika'da yaptığı mimari eserler ve Tinbükti'deki binlerce el yazmasında onun izlerinin olduğunun ifade edildiği bir anma töreninden alıntılar kapsamaktadır.

[96] Makrızî, *ez-Zehebü'l-mesbûk*, 143.

sinde yer alanlar da uğradıkları hemen her yerden ne kadar pahalı olursa olsun oldukça kıymetli kitaplar almışlar, istinsah ettirmişlerdir. Bu kitaplar Afrika'da İslâm'ın yayılmasına ve doğru bir şekilde anlaşılmasına katkı sağlayacaklardır.[97] Malikî fıkhına dair satın alınan kitaplar arasında İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) eserlerinin bulunduğu belirtilmektedir.[98] Hac yolculukları ve ticaret vesilesi ile Batı Afrika'da kitap ve kütüphane sayısı ilerleyen yıllarda artmaya devam etmiştir. Kütüphaneler içerisinde yer alan ve Afrika'nın ilim ve kültür seviyesini yükselten, hemen bütün ilim dallarına ait ana kaynakların yer aldığı Âli Akît Kütüphanesi oldukça meşhurdur. Bu kütüphanenin kitaplarının artmasında Endağ Muhammed Ailesi ile Akît Ailesi arasında gerçekleşen evliliğin etkili olduğu rivayet edilmektedir. Böylece Ahmed b. Ömer b. Akît Endağ Muhammed Ailesi'nden oldukça fazla kitaba mirasçı olmuştur. İlerleyen yıllarda ise Tinbüktî ailesinin kitaplarının yaklaşık 700 cilde ulaştığı belirtmektedir.[99]

Haccın özellikle Batı Sudan topraklarında yaşayan putperest halk arasında İslâm'ın intişarına sebep olan bir dönüşüm yaptığı da söylenebilir. Afrikalı hacılar ve özellikle talebeler, Harameyn ve Mısır'da karşılaştıkları âlimlerle yaptıkları görüşmeler ve isticvab ile birlikte, hac farizalarını yerine getirdikten sonra dönüş yolunda karşılaştıkları insanlara İslâm'ı ve Resûlullah'ın hayatını anlatmaya çalışmışlardır. İçtimaî hayatta İslâm'a aykırı olan durumlar düzeltilmeye çalışılmıştır. Örneğin Müslüman Afrika halkı arasında yaygın olan bir durum vardı ki bu aralarında nikâh olmayan kadın ve erkeklerin ihtilatı yani dikkat edilmeden oldukça yakın ve birlikte bulunma hali idi. İbn Battûta, bölgeyi ziyaretinde bu duruma şahit olmuş ve oldukça eleştirmiştir.[100]

Haccın dönüştürücü etkilerinden bir diğeri ise uzun hac yolculuklarına çıkan Batı Sudanlılar'ın Mısır'da özellikle Ezher'de ilim tahsilinde bulunmalarıdır. Talebe sayısı artınca Mısır'da Bulak et-Tekrûr adıyla onlara özel bir mahalle oluşturulmuştur. Ezher şeyhlerinden icâzet aldıktan sonra ülkelerine

97 Makrızî, *ez-Zehebü'l-mesbûk*, 113, 143; Şemrânî, "*er-Rıhlâtü'l-İfrıkıyye li'l-Hac*".
98 Şemrânî, "*er-Rıhlâtü'l-İfrıkıyye li'l-Hac*".
99 Şemrânî, "*er-Rahalâtü'l-İfrıkıyye li'l-Hac*".
100 İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, 2/960.

dönmüşlerdir. Bunlar arasında Sabîh b. Abdullah et-Tekrûrî (ö. 731/1330) ve Râşid et-Tekrûrî (ö. 796/1394) örnek olarak verilebilir.[101]

Haccın Batı Sudan'daki izlerinden bir diğeri Mısır ve Hicaz topraklarında mücâvir olan Sudanlılar'ın varlığıdır. Hatta Mensâ Mûsâ dahi hac dönüşü oğlunu devletin başına bırakarak Mekke'ye dönmeyi ve mücâvir olarak ömrünün sonuna kadar orada kalmayı istemiş fakat bu isteği gerçekleşmeden vefât etmiştir.[102] Batı Sudan'dan Hicaz'da mücâvir olarak kalanlara Mali'nin hatib ve âlimlerinden Muhammed b. Abdullah et-Tekrûrî (ö. 742/1341) örnek olarak verilebilir.[103] Mensâ Mûsâ, Kahire ve Hicaz topraklarında mücâvir olarak kalmak isteyen Batı Sudanlılar için daha önce zikri geçtiği üzere bu topraklarda birçok ev satın almıştır.[104] Ayrıca Mali'nin Mısır ile olan siyasî ve ilmî bağları güçlendikçe Batı Sudanlılar'ın bu ülkede varlıkları da kıymetli hale gelmiştir. Öyle ki Ezher'de Revaku Tekârire diye bilinen ve Mali talebesine ayrılan büyük bir revaktan bahsedilmektedir.[105]

Haccın doğu batı toprakları arasındaki etki alanlarından birisi de hiç şüphesiz ticarî ilişkilerdir. Özellikle Mensâ Mûsâ'nın haccı bu ticareti kutsal topraklar ile Batı Afrika arasında önemli bir bağ haline getirmiştir. Afrika beldelerinin zenginlikleri başta Mısır olmak üzere birçok İslâm beldesine ihracatı artırmıştır. Afrikalı hacılar doğuya daha çok altın, deri ve deriden imal edilmiş ürünler götürürken gittikleri yerlerden ipek, baharat, koku, buhur ve halı almayı tercih etmişlerdir.[106] Özellikle Mali'nin Arap beldeleriyle ticarî ilişkileri, yol emniyetinin sağlanması ile birlikte 1350'lerde 12 bin develik ticarî kafile zincirine ulaşmıştır.[107]

Mağrib devletlerinden yönetim tarzları, sultanların görevlileri, kıyafet şekilleri ve daha birçok konuda etkilenen Mali, bu ilişkilerini meşhur haccın

---

101 Şemrâni, *Rıhlâtü'l-hacci,* 140-143.

102 Ömerî, *Mesâlik*, 4/120.

103 Şemrâni, *Rıhlâtü'l-hacci,* 323.

104 Züleyha Abdurrahman, *Memleketü Mali alâ ahdi's-Sultan Mensâ Mûsâ,* 47-49.

105 Süfyan, "Memleketü Mali fi ahdi'l-Melik Mensâ Mûsâ", 150.

106 Münzir Muhammed el-Hayek, "Kavâfilü hacîc İfrîkiye'l-garbiyye ve devrühâ fi'l-alakâti ve't-tevâsul abre şimâli'l-kârreti" (Erişim 17 Aralık 2021). http://dspace.iua.edu.sd/handle/123456789/891

107 Zuleyha Abdurrahman, *Memleketü Mali alâ ahdi's-Sultan Mensâ Mûsâ*, 35.

ardından daha da güçlendirmiştir. Mensâ Mûsâ'nın elçilik heyeti, Mağrib Merinî sultanına değerli hediyeler götürmüştür. Merinî sultanı Ebü'l-Hasan da Mensâ Mûsâ'nın elçisi Hacı Yunus'u misafir ettikten sonra değerli hediyelerle ülkesine göndermiştir. Mensâ Mûsâ, dönemin Mağribi'nin güçlü devleti olan Merinîler'le diplomatik ilişkiler yanısıra ilmî ilişkilerini de iyi seviyede tutmaya özen göstermiştir. Mağrib'den bu topraklara İslâm'ı anlatmak ve Arap dilini öğretmek için birçok âlim gelirken, Mensâ Mûsâ da Fas'a talebe göndermiştir. İbn Haldûn da bu iki devlet ve iki sultan arasındaki ilişkilerin ve bağların gücünden bahsetmiştir.[108]

Mensâ Mûsa'nın hac yolculuğunun yankıları sadece Mısır ve Hicaz'la sınırlı kalmamış; Akdeniz'deki ticarî istihbarat ağı boyunca yayılarak Balear Adaları'ndaki ünlü Yahudi haritacılar loncasına kadar ulaşmıştır. Bu yolculuğun Batı Afrika ve Mensâ Mûsâ'nın tarihi açısından belki de en önemli neticelerinden birisi Mali'nin Müslümanların hatta Avrupalılar'ın bakışlarının merkezine oturmuş olmasıdır. Bölgenin sahip olduğu devasa mülkü ifade edebilmek için haritada elinde altın küre tutan Mensâ Mûsâ'nın[109] zenginliğinin de net olarak belirtildiği meşhur Katalan Atlası[110] çizilmiştir. Portekizli deniz-

---

108 İbn Haldun, *el-İber*, 6/268-269; et-Tâzî, *Rıhletü'r-rıhlâti*, 111-115. Abdülaziz Alevî, er-Rihletü'l-İlmiyye min İmbaratûriyye Mâlî ilâ Fâs fi'l-asri'l-Merînî, *Da'vetü'l-Hak* 350 (2000) (Erişim 13 Temmuz 2020). https://www.habous.gov.ma/daouat-alhaq/item/8595

109 Tâzî, *Rıhletü'r-rıhlâti*, 107.

110 1375 yılında hazırlanan ve Avrupa bakışıyla Dünya'yı resmeden Katalan Atlası (The Catalan Atlas, Atlas Catalan) Akdeniz'in batısındaki Mayorka Adası'nda yapılan ve üzerine bilgilendirici notlar düşülen Dünya haritasıdır (Mappa Mundi). Atlasın Mayorka Kartografya Okulunda (Majorcan Cartographic School) üretildiği ve dönemin ünlü müzehhibi Cresques Abraham tarafından tezhip edildiği kaydedilmektedir. Kral V. Charles döneminden bu yana Fransa Kraliyet Kütüphanesi'nde yer almaktadır. Resimlerle süslenen ilk iki kısım kozmografi, astronomi ve astrolojiyi kapsayan Katalanca dilinde yazılmış bilgilendirici metinler içerir. Ayrıca denizcilere, gelgitlere dair bilgiler ve geceleri yıldızlardan yön bulmaya dair tavsiyeler içerir. Diğer dört kısımda Kudüs merkez alınarak Dünya haritası çizilmiştir. İki kısım Doğuyu ve kalan iki kısım Avrupa ve Kuzey Afrika'yı tasvir etmektedir. Birçok kentin çizimlerini içeren harita, Hıristiyan şehirlerini bir haç ile göstermiştir. Çok sayıda dini referans ve zamanın seyahat edebiyatını da yansıtmaktadır. Atlasta Avrupa, İskandinavya, Mısır, Afrika, Çin, Hindistan, Hazar Denizi, Arabistan, Orta Asya'da bulunan pek çok şehir, figürle ve yazıyla anlatılmıştır. Anadolu Beylikleri hakkında da bilgiler yer almıştır. "Katalan Atlası: Atlas Catalan" (Erişim 14 Ocak 2022).https://www.arkeolojikhaber.com/haber-katalan-atlasi-atlas-catalan-19519/

ciler de dahil birçok Avrupalıyı cezb edecek olan bu harita ile Afrika'nın tarihi olumsuz manada değişmeye başlamıştır.[111] Daha sonra yapılacak olan Coğrafî Keşifler de bu dikkatin bir sonucu olsa gerektir. Daha önce bahsettiğimiz ve Mensâ Mûsâ'nın ölümünden kısa bir süre sonra yani 739/1339 yılında çizilen haritalarda Avrupalılar'ın tanıyacağı ve sömüreceği Mali'nin önemli şehirlerinin yolları, Atlas Dağları'nda geçen yollar, Büyük Sahra yolları resmedilmiştir. Âdeta Mali'ye dair güzergâh belirlenmiştir.[112] Haritada Tinbüktü şehri yakınında resmedilen ve elindeki altını tutan Mensâ Mûsâ için yapılan açıklama oldukça önemlidir: "Bu zenci efendi Mûsâ, Mali ve Gine zencilerinin efendisidir, tüm ülkelerdeki en zengin ve en büyük kral oluncaya kadar ülkesinde altını artırdı."[113]

Sonuç

Hac yolculuklarının uzun ve meşakkatli oluşu sebebiyle devlet yöneticileri tarafından tercih edilmemesine rağmen, ilk İslâm fetihleriyle birlikte İslâm'ın yayıldığı zencî toprakları olan Afrika'da farklı bir durum karşımıza çıkmaktadır. Kuzey Afrika ve Endülüs sultanlarının aksine bu uzun yolculuğa çıkan Afrika devletlerinin sultanları bu tecrübelerini hem siyasi olarak tanınma ve hem de ülkelerinin İslâm düşüncesiyle inşası yönünde bir araç kılmışlardır.

Sultanların ve halkın rağbet gösterdiği bu hac yolculuklarında Mısır ve Harameyn ulemâsıyla yakın ilişkiler kuran, ders halkalarına katılan, oldukça fazla miktarda kitap satın alarak ülkelerine götüren hacılar kazandıkları ilmî prestijle de bölgenin kültür tarihine katkı sağlamışlardır.

Çalışmanın özel konusu olarak Mensâ Mûsâ'nın haccı ve dönüştürücü etkisi göstermektedir ki sömürü öncesi Afrika tarihinde gözlerden kaçan bir birikim vardır. Altın zenginliğini mescidler, kütüphaneler, ilim merkezleri,

---

111 "Mansa Mûsâ" (15 Şubat 2022). https://www.arlingtonschools.org/cms/lib/NY02215626/Centricity/Domain/4344/NEW%20MANSA%20MUSA%20MALI%20AND%20GHANA.pdf

112 Ahmed eş-Şükrî, *el-İslâm ve'l-müctema' İmbaraturiyye Malî 1230-1430* (Ebûzabî: el-Müctema' es-Sekafî, 1420/1999), 194; Şemrânî, "*er-Rıhlâtü'l-İfrıkıyye li'l-Hac*".

113 Leylâ Sâlih el-Ali, "Kâfiletü'z-zeheb…eşhürü kâfiletin alâ merre'l-usûr" (Erişim 14 Nisan 2021). https://www.alfaisalmag.com/?p=5227

yollar, çarşılar yaparak ülkesinin inşasına ve diplomasi kültürü adına İslâm devletleriyle ilişkilerini sağlamlaştırmaya harcamıştır. Mali'nin bir Endülüslü olan Sâhilî'nin de katkılarıyla Afrika'da önemli bir şehre dönüşen dönemin dikkat çekici şehri Tinbüktü de sömürü tarihiyle birlikte yok sayılmıştır.

Kaynaklar üzerinde daha derin incelemeler yapıldıkça, Mensâ Mûsâ dışında diğer sultanların hacları, sömürü öncesi ve sonrası hac tecrübesinin bu topraklara katkısı, Müslüman toplumlar arasında nasıl bir inşa edici etkiye sahip olduğu daha net ortaya konulabilir. Bu etki tarihî bakış dışında sosyolojik, dinî, tasavvufî, kültürel boyutlarıyla da okumalara konu olabilir.

Kaynakça

Abdurrahman, Züleyha. *Memleketü Mali alâ ahdi's-Sultan Mensâ Mûsâ, 1312-1337*. Cezâyir: Câmiatü Edrâr, Yüksek Lisans Tezi, 1440-1441/2019-2020.

Alevî, Abdülaziz. "er-Rihletü'l-İlmiyye min İmbaratûriyye Mâlî ilâ Fâsfi'l-asri'l-Merînî". *Da'vetü'l-Hak*. 350 (2000). Erişim 13 Temmuz 2020. https://www.habous.gov.ma/daouat-alhaq/item/8595

Ali, Leylâ Sâlih. "Kâfiletü'z-zeheb..eşhürü kâfiletin alâ merre'l-usûr". Erişim 14 Nisan 2021. https://www.alfaisalmag.com/?p=5227

Bârî, Muhammed Fâzıl Ali- Kedîdüyye, Saîd İbrahim. *el-Müslimûn fî Garbi Ifrıkiye târîh ve hadâre*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007.

Bîltû, Nâfiz Eyyûb-Mahmûd Şâkir. *Mali*. Dımaşk: el-Mektebü'l-İslâmiyye, 1387/1977.

Cemîl, Beşâr Ekrem. "Rıhletü hacci's-Sultan Mûsâ b. Ebî Bekr et-Tekrûrî 724/1324". *Âdâbü'r-Râfidîn*. 79 (1441/2019), 446-451.

Dokouri, Muhammed. "Merci'iyyetü'l-mesâdiri'l-Arabiyye fî ahbâri's-Sûdân: Târihu Mensâ Mûsa nemûzecen". 23 (2014), 9-19. Erişim: 12 Aralık 2021. https://journals.ekb.eg/article_110211_dadf263330b681d480cb96219da9e3b4.pdf

"Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed es-Sâhilî: Evvleü men edhale'l-binâ bi't-tavb ilâ Sûdân el-Garbî". Erişim 29 Aralık 2021. https://menoflostglory.wordpress.com/2014/01/18

Görgün, Hilal. "Hevsâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/278-281. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Hayek, Münzir Muhammed. "Kavâfilü hacîc İfrîkiye'l-garbiyye ve devrühâ fi'l-alakâti ve't-tevâsul abre şimâli'l-kârreti". Erişim 27 Kasım 2021. http://dspace.iua.edu.sd/handle/123456789/891

Hâlidî, Mes'ûd. "Ebû İshâk İbrahim es-Sâhilî el-edîb ve'l-mühendisi'l-mi'mârî ve eserihi fî neşri fenni'l-imâreti'l-İslâmiyye fi's-Sûdân el-Garbî". *es-Sâviratü li'd-dirâsâti'l-insâniyye ve'l-ictimâiyye. 7* (2018), 40-49.

Harris, Charlie- McKenna, Christopher. "*Mansa* Mûsâ I of Mali: Gold, Salt and Storytelling in Medieval West Africa". Global History of Capitalism Project. Oxford Centre for Global History, April 2020, 1-10. Erişim 18 Şubat 2022. https://globalcapitalism.history.ox.ac.uk/files/ghocmansamusainmalipdf

İbn Battûtâ, Ebû Abdullah Muhammed. İbn Battûta Seyahatnamesi. trc. A. Sait Aykut. 2 Cilt. İstanbul: YKY Yayınları, 2. Basım, 2004.

İbn Hacer el-Askalanî. *ed –Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-mieti's-sâmine*. thk. Muhammed Seyyid Cadelhak. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Hadise, ty.

İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed. *Târîhu İbn Haldûn: Kitâbü'l-İber ve divânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmi'l-Arabve'l-Acem ve'l-Berber ve men âsârahum min zevi's-sultâni'l-ekber*. 7 Cilt, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmî,1413/1992.

İbnü'l-Hatîb, Ebû Abdullah Lisânüddîn Muhammed b. Abdullah. *el-İhâta fi ahbâri Gırnâta*. thk. Muhammed Abdullah İnân. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2. Basım, 1393/1973.

Kaddah, Naim. *Afrikiya el-Garbiyye fî zılli'l-İslâm*. Dımaşk: Mektebetü Atlas, 1960.

Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed. *Subhu'l-a'şâ fî sınâ'ati'l-inşâ*. 14 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısrî, 1340/1922.

"Katalan Atlası: Atlas Catalan". Erişim 14 Ocak 2022. https://www.arkeolojikhaber.com/haber-katalan-atlasi-atlas-catalan-19519/

Kavas, Ahmet. "Mali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/493-504. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Ka'tî, Mahmûd. *Târihü'l-fettâş.* tlk. Âdem Bamba. Dımaşk: Müessetü'r-Risâle, 1435/2/14.

Kavas, Ahmet. "Mense Mûsâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/146-148. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Kavas, Ahmet. "Afrikalı Sultanların Destanlaşan Hac Seyahatleri". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 18 (2008), 89-102.

Kavas, Ahmet. "Tinbüktü". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 41/190-192. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Kurtuluş, Rıza. "Gao". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/357. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

"Mansa Mûsâ". Erişim 15 Şubat 2022. https://www.arlingtonschools.org/cms/lib/NY02215626/Centricity/Dom-ain/4344/NEW%20MANSA%20MUSA%20MALI%20AND%20GHANA.pdf

Müneccid, Salâhaddin. *Memleketü Mali inde'l-coğrafiyyîni'l-müslimîn.* Beyrut:Dârü'l-Kitâbi'l-Cedîd, 1402/1982.

Nagar, Ömer Abdel Raziq. *West Africa and the Muslim Pilgrimage: an Historical Study with Special Reference to the Nineteenth Century*. London: University of London, Ph. D., 1969. Erişim 23 Mart 2021. http://eprints.soas.acuk/29503/1/10731659

Sa'dî, Abdurrahman b. Abdullah b. İmrân b. Âmir. *Târihü's-Sudan*. nşr. O. Houdas. Paris, 1964.

Şâmî, İbrahim Ali Yûsuf. "Turuku'l-hacci fi's-Sahrâi'l-Kübrâ asra devletey Mali ve Songay (636-1000/1238-1591)". Erişim 13 Mart 2021. http://dspace.iua.edu.sd/handle/123456789/843

Şemrâni, Emel bint Sâlih b. Gassâb. *Rıhalâtü'l-hacci ve âsâruha alâ bilâdi's-Sûdân el-Garbî fî asri devletey Mali ve Songay (633-999/1235-1598)*. Suudi Arabistan: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Doktora Tezi, 2011-2012.

Şemrânî, Emel bint Sâlih b. Gassâb. "*er-Rahlâtü'l-İfrıkıyye li'l-Hac*". Erişim 13 Aralık 2019. http://www.qiraatafrican.com

Tâlib, Muhammed. *el-Kadâü ve'l-kudât bi-bilâdi's-Sûdân el-Garbi min evâhiri'l-karni't-tâsi' hicrî hattâ es-sânî aşera hicrî (15-18 m.)*. Cezâir: Câmiatü Vehrân, Doktora Tezi, 2018-2019.

Tâzî, Abdülhâdî. *Rıhletü'-r-rihlâti Mekke fî mie rihle Mağribiyye ve rihle*. 2 cilt. Riyad, 1426/2005.

Makrızî, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdilkadir. *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifetidüveli'l-mülûk*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. 12 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmî,1418/1997.

Nüveyrî, ŞihâbüddinAhmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed. 31 Cilt. *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb*. Kahire: Vizâretü's-Sekāfeve'l-İrşâd, ts.

Ömerî, ŞihâbüddinEbü'l-Abbâs Ahmed b.Yahyâ b. Fazlullâh. *Mesâlikü'l-ebsâr fî memâliki'l-emsâr:Memâlikü'l-Yemen ve'l-Mağribü'l-İslâmî ve kabâili'l-Arab.* thk. Hamza AhmedAbbâs. 4 Cilt. Ebû Zabî: el-Mecmu'u's-Sekafî, 2002.

Özaydın, Abdülkerim. "Hac". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 14/399-400. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Pappas, Stephanie. "Medieval Map Points to World's Richest Man, Maybe Ever". Erişim 20 Temmuz 2021. https://www.livescience.com/64641

Ruhâm İbrahim, "Fî zikra eş-şâir ve'l-mi'mârî el-Gırnâtî Ebî İshâk İbrâhim es-Sâhilî". Erişim 27 Eylül 2021. https://andalushistory.com/

Süfyan, Âbid. "Memleketü Mali fi ahdi'l-Melik Mensâ Mûsâ (1312-1337)". Mecelletü Dirâsâti Ifrıkiyye bi'l-Cezâir. 3/7 (2019), 149-168.

Süfyan, Âbid. "Memleketü Mâli fi ahdi'l-melik Mensâ Mûsâ (1312-1337)". *Mecelletü Dirâsât Ifrıkiyye bi'l-Cezâir*. 3/7 (2019), 149-168.

Şükrî, Ahmed. *el-İslâm ve'l-müctema' İmbaraturiyye Malî 1230-1430*. Ebûzabî: el-Müctema' es-Sekafî, 1420/1999.

Tâzî, Abdülhâdî. *Rıhletü'r-rahalâti Mekke fî mie rıhletin ve Mağribiyyetin ve rıhleten.* 2 Cilt. Riyâd: Müessesetü'l-Furkan li't-Türâsi'l-İslâmî, 1426/2005.

Tinbüktî, Ahmed Bâbâ. *Neylü'l-ibtihâc bi-tatrîz'd-dibâc*. tkd. Abdülhamid Abdullah el-Herrâme. Trablus: Dârü'l-Kâtib, 2. Basım. 2000.

Tschanz, David W. "The Lion of Mali, The Hajj of Mansa Mûsâ". *Makzan*. (May 2012), 3-7. Erişim 10 Aralık 2020. https://www.medievalists.net/2019/11/the-lion-of-mali-the-hajj-of-mansa-musa/

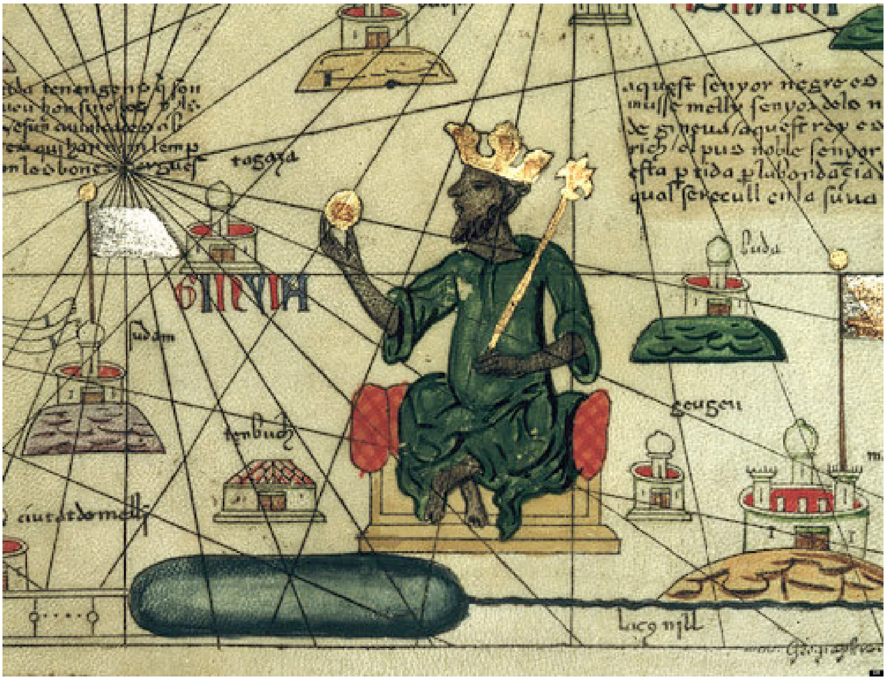
Uğur, Hatice. "Tekrûr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 40/387-388. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Vezzân, Hasan b. Muhammed el-Fâsî. *Vasfu Ifrıkiye*, Fransızca'dan Arapça'ya trc. Muhammed Haccî-Muhammed el-Ahdar. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1983.

Yiğit, İsmail. "Murabıtlar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 31/152-155.Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Zehebî, Şemsüddin EbûAbdullah Muhammed b. Ahmed b. Osmân el-İslâm el-Hâfız. 4 Cilt.*el-İber fî haberi men gaber.* thk. Ebû Hâcir Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl. Beyrut, by. 1985.

Ek 1: Mensâ Mûsâ'nın Hac Yolculuğundan Sonra Çizilen Katalan Atlası ve Elinde Altın Küre ile Mensâ Mûsa.

https://medievalpoc.tumblr.com/post/52312470648/abraham-cresques-mansa-Mûsâ-catalan

European Art History, Abraham Cresques

Mansa Mûsâ (Catalan Atlas-detail), Illuminated Manuscript, Spain, France (1375)